

ЗИЁДАХОҲ РАСУЛОВА

ЎЗБЕКЛАРНИҲ НИКОҲ
ТЎҲИГАЧА
БЎЛГАН ТАРОСИМЛАРИ
(ҚАЛИҲ БЕРИШ ОДАТИ МИСОЛИДА)

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ**

Зиёдахон Расулова

**ЎЗБЕКЛАРНИНГ НИКОҲ ТҶҲИГА ЧА
БЎЛГАН МАРОСИМЛАРИ
(ҚАЛИН БЕРИШ ОДАТИ МИСОЛИДА)**

«Fan va texnologiya» нашриёти

3. Расулова. Ўзбекларнинг никоҳ тўйигача бўлган маросимлари (қалин бериш одати мисолида). Т.: «Fan va texnologiya», 2009, 140 бет.

Монографияда қалиннинг яшовчанлик сирини сабаблари ва бугунги кундаги зарурияти, қалин тушунчаси ва унинг тарихи, қалин ва маҳр ўртасидаги фарқ масалалари, шунингдек, қалин бериш ва уни бекор қилиш билан боғлиқ одатлар ҳамда унинг ҳажми масалалари ёритилади. Утмишда қалин тўлаш юқори ўрин тутган бўлса-да, унинг ижроси ҳамма жойда бир хилда бўлмаган. Тарихда минтақада юқорига нисбатан қуйи ижтимоий қатламлар кўпроқ бўлганлиги сабаб қалинни бекор қилувчи одатлар ҳам мавжуд бўлган. Булар: куёвнинг ишлаб бериши («ичкуёв», «куч куёв», «кучук куёв»), қиз алмашиш, «бел куда», «бешик куда», қиз томоннинг тўйга кетадиган харажатларини ўз бўйига олиши кабилардир. Баъзи вилоятларда амал қилиниб келинган одатлардан яна бири, бу қалиннинг маълум миқдорини тўлаб, кейин қолганини тўлашдир. Нима учун қалин унга нисбатан қилинган қаршиликларга қарамай, ҳамон яшаб келмоқда? Унинг сақланиш сирини нимада? Рисола бу саволларга жавоб топиш имкониятини беради.

Ушбу монография тарихчилар, этнологлар, аспирант ва талабалар, умуман кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир: тарих фанлари доктори З.Х. Арифхонова

**Тақризчилар: тарих фанлари доктори А. Аширов
филология фанлари доктори А. Эркинов**

ISBN 978-9943-10-246-1

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2009.

МУҲДАРИЖА

Кириш	5
Қалин тушунчаси ва унинг тарихи	7
Қалинни бекор қилувчи одатлар	30
Қалиннинг берилиши	40
Қалиннинг ҳажми	45
Ўзбеклар ҳаётида қалиннинг тутган ўрни	66
Хулоса	83
Адабиётлар рўйхати	85

КИРИШ

Тарихан таркиб топган миллий анъана, урф-одат, расм-русм, маросимларнинг вужудга келиши ва ривожланишига бир қатор омиллар бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. Шундай омиллардан бири турмуш тарзидир. Барча халқ урф-одатлари, анъана ва маросимлари муайян тарихий даврнинг маҳсули бўлиб, нафақат моддий, балки маънавий, ахлоқий меъёрлар турмуш шароитининг таъсири натижасида пайдо бўлган. Вақт ўтган сари улар тобора мустаҳкамланиб, аждодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтиб келган. Қалинни ана шундай одатлардан бирига киритишимиз мумкин. Қалин – никоҳ тўйида қиз учун куёв томонидан бериладиган пул, мол ва бошқа бериладиган тўловдир.

Алоҳида таъкидламоқ жоизки, урф-одат, маросим, анъана ва удумлар узоқ вақт давом этган тарихий тараққиёт маҳсулидир. Шунинг учун ҳам ҳар бир халқнинг турмушида унинг ўзига хос белги ва хусусиятлари мавжуд. Лекин бу нарсалар узоқ вақт мобайнида вужудга келади, давр ўтиши билан уларнинг айримлари турмуш амалиётидан тушиб қолади, уларнинг ўрнига янгилари пайдо бўлиб камол топиб боради. Кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари қондирилиши билан уларнинг сафи ва сифати ўсиб, ўзгариб боради. Абдурауф Фитрат айтганидек, «урф-одатлар кўплаб илғор халқ анъаналари, халқ донолиги, халқ ижодиётининг макони, хазинасидир».¹

Ўзбек халқи ўзининг узоқ тарихи давомида қанчадан-қанча урф-одат ва анъаналарига, ҳаёт тақозоси туфайли вужудга келган маросимларга эга. Миллий анъана ва урф-одатлар асрлар оша янгича мазмун касб этади. Ўз навбатида замон ва давр талабига хос анъанавий урф-одатлар замонлар оша яшаб, келгуси авлодларга етиб боради. Кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари қондирилиши билан уларнинг сони ва сифати ўсиб, ўзгариб боради.

Қалин бериш одати қадимдан то бугунги кунгача сақланиб қолган. Қалин фақат ўзбек халқига хос бўлмаган одат

¹ Фитрат А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари / Масъул муҳаррир Д.А. Алимова. Тарж. ва изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов. – 2-нашр. Т., 2000, 3-б.

ҳисобланилиб, кўпчилик қалин бериш одатига нима учун амал қилаётганини, унинг нима учун кераклигини, унинг асл моҳиятини ҳатто ўйлаб ҳам ўтирмайди. Ҳозирги кунда қалин фақат расмиятчилик учун бажарилади. Нима учун? Нима учун қалин шунча қаршилиқларга қарамай, ҳамон яшаб келмоқда? Қарийб бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган қалиннинг сақланиш сирини нимада?

Ушбу монография Ўзбекистоннинг кўпгина вилоят, туман, шаҳар ва қишлоқларида олиб борилган кўп йиллик илмий этнографик дала ёзувлари ҳамда социологик тадқиқотлар натижасида тўпланган материаллар асосида ёзилди. Шунингдек, Ўрта Осиёнинг турли жойларида бўлиб, хусусан Ўзбекистонда, халқнинг турмуши, урф-одатлари билан қизиққан олимлар, сайёҳлар, кузатувчилар ва бошқа кишилар ёзиб қолдирган қайдлар, ёдномалар мазкур ишнинг битилишига кўмак берди. Оила ва никоҳ, тўй маросимлари билан шуғулланган олимларнинг ишларидан олинган маълумотлар, шу билан бирга Ўзбекистон Республикаси давлат архиви фондларидан олинган ҳужжатлар у ёки бу фикрни аниқлашга, бойитишга хизмат қилди.

Тадқиқ этилаётган мавзунинг долзарблиги кўп жиҳатдан оила ва никоҳ масалалари бўйича тарихшунослик ва этнология фанидаги баъзи бўшлиқларни тўлдиришга бўлган эҳтиёж билан белгиланади. Шунини ҳам қайд этишни истардикки, мазкур иш қалин бериш одатига доир дастлабки уриниш маҳсули ҳисобланади.

ҚАЛИН ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ТАРИХИ

Мавзунинг ўрганилиш даражаси

Ҳар бир халқнинг ўзига хос қадимги миллий анъаналари бўлиб, у авлоддан авлодга ўтиб келади. Шунинг учун ҳам расм-русум, урф-одат ва анъаналар асрлар давомида яшайверади. Ана шундай урф-одатлардан бири қалин бериш одати ҳозирги кунгача сақланиб қолган.

Ўрта Осиё халқлари келиб чиқиши ва тарихий бир ҳудудда яшаши билан бир-бирларига боғланган. Улар бир ҳудудда шаклланганлигига қарамай, ўзларининг ўзига хос ижтимоий ва этномаданий анъаналарига, урф-одатларига, шу билан бирга, оила ва никоҳ муносабатларига эгадирлар. Кўплаб олимлар Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқининг оила-никоҳ муносабатларини ўрганганда, одатда, қалин бериш масаласига катта эътибор берганлар.

Бу масалага, айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярмидан XX асрнинг ярмигача катта эътибор қаратилган. Аммо XX асрнинг ўрталаридан бошлаб қалин бериш одати фақатгина никоҳ қуришнинг асосий шартларидан бири сифатидагина эътироф этилиб, аксарият адабиётларда шунга ўхшаш умумий гапларни учратиш мумкин, холос. Бу ҳозирги кунда ҳам кўзга ташланади. Балки бунга XIX ва XX асрнинг ярмида қалин ҳақида кўп сўз юритилганлиги сабаб бўлгандир. Қалин жуда катта миқдорни ташкил қилган қозоқ² халқида бу масала бўйича нисбатан кўпроқ

² Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. III. СПб., 1832; Ибрагимов И. Этнографические очерки киргизского народа / Сб. РТ. В.1. М., 1872; Загряжский Г. Юридические обычаи киргиз и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву / Матер. для статистики Туркестанского края. В. IV. СПб., 1876; Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. Т. I. Т., 1889; Тонов В.Д. Обычаи и обычное право киргиз. Зап. РГО по отделению этногр. Т. XVII, В.2. СПб., 1891; Кустанаев Х. Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов. Т., 1894; Аничков И.В. К вопросу о калыме / Сб. Средняя Азия: Альманах. - СПб., 1895; Изразцов Н. Обычное право («адат») киргизов Семиреченской области // ЭО. 1897, № 3; Подварков А. Брак и развод у киргиз / Сб. Средняя Азия. Т., 1910, № 2; Аргынбаев Х.А. О некоторых пережиточных формах брака у казахов / Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана (отв. ред. Г.П. Снесарев). М.,

маълумот учрайди. Қирғиз, қорақалпоқ, тожик ва туркман³ халқларида қалин никоҳ қуришнинг асосий шартларидан бири ҳисобланса ҳам, бу одат бўйича қозоқ халқига нисбатан камроқ маълумот учрайди.

Ўзбек халқида қалиннинг ўзи алоҳида ўрганилмаган бўлса ҳам никоҳ ва оила масалаларини ўрганган олимлар бу масалани четлаб ўтганлари йўқ.⁴ Аммо оила-никоҳ масалаларини ўрганган олимлар ишини умумий олиб қараганда қалин масаласи кам ўрганилган, десак ҳам бўлади. Ўрганилган асар, илмий ишларнинг кўпчилигида эса қалин ўзбек халқининг алоҳида гуруҳларида, маълум бир ҳудудларида кўрилиб, кам ёритилгандир. Унинг устига буларнинг кўпчилигида қалин фақат танқид остига олиниб, “эски урф-

1978, стр. 94–105; Ўша муаллиф. Свадьба и свадебные обряды казахов в прошлом и настоящем // СЭ. 1974, № 6, стр. 69–77; Ўша муаллиф. Традиционные формы брака у казахов / Этнографическая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус, 1989, стр. 244–259; Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969 ва б.

³ Загряжский Г. Каракиргизы // ТВ. 1874, № 41; Абрамзон С.М. Свадебные обычаи киргизов Памира / Тр. АН ТаджССР. Т.120. Душанбе, 1959; Ўша муаллиф. Киргизское население Сынбэцзян-Уйгурской автономной области КНР / Тр. Киргизск. археол.-этногр. эксп. Т. II. М., 1959; Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе, 1960; Ибрагимов И. Некоторые заметки о хивинских туркменах и киргизах / Военный сб. СПб., 1874, № 9; Иомудская-Бурунова Д.Г. Женщина в старой Туркмении. Москва-Ташкент, 1931; Овезбердыев К. Материалы по этнографии туркмен-сарыков Пендинского оазиса / ТИИАЭ АН ТуркмССР. Т. 6. 1962; Ўша муаллиф. Семейные отношения у туркмен Мервского оазиса в к. XIX – н. XX в. / Исследования по этнографии туркмен. Ашхабад, 1956; Джикиев А. Свадебные обряды у туркмен-салыров в к. XIX – н. XX в. / ТИИАЭ АН ТуркмССР. Т. 7. Сер. этногр., 1963; Васильева Г.П. О роли этнических компонентов в сложении свадебной обрядности туркмен / Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана (отв. ред. Г.П. Снесарев). М., 1968; Гребенкин А.Д. Таджики // ТВ. 1871, № 20, 21; Кисляков Н.А. Калым и приданное у таджиков // Родовое общество: Этнографические материалы и исследования. М., 1951; Ўша муаллиф. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969; Ишанкулов Х.Г. Брак и свадьба у населения Ходжента в новое время. Душанбе, 1972 ва б.

⁴ Гребенкин А.Д. Узбеки // ТВ. 1871, № 29, 30; Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886; Народы Средней Азии и Казахстана / Под. ред. С.П. Толстов, Т.А. Жданко, С.Л. Абрамзон, Н.А. Кисляков. М., 1962; Шаниязов К. Узбеки-карлуки. Т., 1964; Ўша муаллиф. К этнической истории узбеков. Т., 1974; Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Т., 1960; Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969; Лобачёва Н.П. Формирование новой обрядности узбеков. М., 1975; Ўша муаллиф. Брак // Семейный быт народов СССР (отв. ред. Т.А.Жданко). М., 1990; Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. М, 1982; Джаббаров И.М., Салимов Т.У. Современные этнические процессы в Узбекистане. Т., 1985; Исмонлов Х. Ўзбек тўйлари. Т., 1992; Жаббаров И.М. Ўзбек халқи этнографияси. Т., 1994 ва б.

одатларга кураш сиёсати” туфайли бу одат ҳақидаги маълумотлар (айниқса, унинг қиймати) бўрттирилган ҳолда кўрсатилган ва ёритилганда хатоликларга йўл қўйилган (масалан, тўйнинг бошқа бир харажатларини ҳам қалинга қўшиб юборилиши).

Шунга қарамай, XIX асрнинг охирида А.Д. Гребенкин Зарафшон воҳаси ўзбекларида, эр-хотин В.П. Наливкин ва М.В. Наливкиналар Фарғона водийси ўзбекларида қалин ҳақида қизиқарли ва нисбатан тўлиқ маълумотлар берадилар.

Совет даврида М.О. Косвен қалиннинг келиб чиқиши ҳақида, Н.А. Кисляков қалин бериб уйланишни никоҳ шаклларида бири сифатида ўрганиб, қалин билан боғлиқ одатлар ҳақида, Н.П. Лобачёва Хоразм ўзбекларида қалин қандай ўрин тутиши, шу билан биргаликда у билан боғлиқ одатлар ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирадилар.⁵

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг О. Бўриев, И. Шоймардонов, Қ. Насриддиновларнинг ҳамкорликда ёзган асариде Ўзбекистон жанубида (Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари) қалин бериш билан боғлиқ одатлар ҳақида, С.А. Соатова⁶ Юқори Зарафшон воҳаси мисолида, Г.С. Тошева Қашқадарё воҳаси мисолида қалинли никоҳ (никоҳ шаклларида бири сифатида) ҳамда у билан боғлиқ одатлар ҳақида ўз илмий ишларида,⁷ З.Х. Арифханова Тошкент шаҳрида қалиннинг қиймати ҳақида қизиқарли маълумотлар берадилар.⁸ Аммо бу асар ва илмий ишлар ҳам Ўзбекистоннинг маълум бир ҳудудларига тегишли бўлиб, қалинни тўлиқ очиб бера олмайди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, юқоридаги барча асарлар қалинни махсус ўрганишга бағишланмаган бўлиб, қалин тўй

⁵ Гребенкин А.Д. Узбеки // ТВ. 1871, № 29, 30; Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886; Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Т., 1960; Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969; Лобачёва Н.П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // ЭО. 1999, № 3, стр. 52–66.

⁶ Соатова С.А. Юқори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср боши): Тарих фан. номз. ... дис. Т., 1999.

⁷ Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фан. номз. ... дис. Т., 2002.

⁸ Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек оиласи тарихидан. Т., 1995; Арифханова З.Х., Зунунова Г.Ш. Обрядово-ритуальная жизнь узбеков Ташкента в условиях независимости. Т., 2006 ва б.

маросимларининг ажралмас қисми бўлганлиги сабаб, у бу асарларда четлаб ўтилмагандир.

Ф.Д. Люшкевич ва С.Н. Абашиннинг мақоласи, шунингдек, А. Мусакуловнинг публицистик руҳда ёзилган мақоласи айнан қалинга бағишланган бўлса ҳам, уни тўлиқ очиб бера олмайди. Уларнинг ишида қалиннинг фақат бир томони ёритилгандир. Шунга қарамай, улар қалинни қораловчилар орасида бу одатнинг ҳозирги кундаги зарурияти тўғрисида, шу кунгача нима учун сақланиб қолганлигининг сабаби ҳақида яхши фикрлар берадилар.⁹

Чет эл адабиётларининг бизда мавжудларида эса ўзбек халқида қалин бериш одати никоҳнинг асосий шартларидан бири сифатида эътироф этилган маълумотни Валдемар Жокелсон, Борис-Мэтью Петрик, Арно Руфьеларда¹⁰ учратамиз. Совет ҳукуматининг қалинга қарши олиб борган сиёсати ҳақидаги айрим маълумотларни Ҳабиба Фатхи, Х. Каррере-Д'Энкоссе ва А. Беннингсон¹¹ асарларида учратишимиз мумкин. Қалин ҳақида умумий маълумотлар (қалиннинг берилиши, қалин билан маҳр ўртасидаги фарқ, қалинга нисбатан олиб борилган кураш ҳақида) Мэриэн Кэмп¹² илмий тадқиқотларида ҳам учрайди.

⁹ Люшкевич Ф.Д. О значении термина «калыма» у народов Средней Азии / Краткое содержание докладов среднеазиатско-кавказских чтений. Вопросы этносоциальной и культурной истории Средней Азии и Кавказа. Л., 1983, стр. 14–15; Ўша муаллиф. Традиции межсемейных связей узбекско-таджикского населения Средней Азии (к проблеме бытования «калыма» и других патриархальных обычаев) // СЭ. 1989, № 4, стр. 58–68; Абашин С. Н. Калым и маҳр в Средней Азии. О «границах» в социальных отношениях / Человек и право. Книга о Летней школе по юридической антропологии (г. Звенигород, 22–29 мая 1999 г.). М., 1999, стр. 155–161; Мусакулов А. Қалин // Мулоқот. 1993, № 11–12, 52–53-б.

¹⁰ Jochelson W. Peoples of Asiatic Russia. The American Museum of Natural History, 1928; Petric Boris – Mathiew. La redi'finition du pouvoir dans une socie'te' post – soviet'ique: L'Ozbekistan. Territories-don-Re'saux EHESS. The'se de doctoral en ethnologic et ew anthropologue sociale. Paris, 2000; Ruffer A. To'y, gap, ziyofat et bayram, espaces de construction des identities et des solidarite's en Ouzbekistan. EHESS, Ecole doctorale Asie mineure et interieure. Paris, 2002.

¹¹ Carrere – D'Encausse H. La femme musulmane en URSS. Esprit, 25, 7–8, 1957, P. 46–65; Benningsen A. La famille musulmane en Union sovietique. Cahiers du monde russe et sovietique, 1, 1959, P. 83–108; Fathi H. Femmes d'aurite' dans l'Asia Centrale contemporaine. Quete des ancetres et recompositions identitarires dans l'Islam postsovietique. Paris, 2004.

¹² Kamp M. The new woman in Uzbekistan: Islam, modernity, and unveiling under communism. Seattle & London, 2006; Ўша муаллиф. The wedding Feast: Living the new uzbek life in the 1930s. Everyday life in Central Asia: past and present / edited by J.Sabadeo, R.Zanca. Bloomington and Indianapolis, 2007. P. 103–114.

Ўз навбатида, биз қалин масаласини Ўзбекистон Республикасида истиқомат қилувчи ўзбек халқи мисолида ўрганишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик. Барчага маълумки, сўнгги йилларгача, айниқса, Совет даврида никоҳ тўйи билан боғлиқ урф-одатларга диний, эскилик сарқити сифатида қаралиб, уларнинг кўпчилиги ортиқча (керакмас) деб саналган. Шуларнинг ичида қиз узатиш билан боғлиқ бўлган қалин бериш одати, юқорида айтганимиздек, энг кўп қораланган, десак ҳам бўлади. Қалин бериш одати собиқ Совет даврида фақатгина қораланиш билан чекланмасдан, унга астойдил кураш ҳам олиб борилган. Бу одат ҳозирда ҳам маъқулланмайди (собиқ Совет давридан фарқли ўлароқ ҳозир бу одатни қораловчи ва оқловчилар бор). Айнан шунинг учун ҳам қалинни ёритиб беришда биз бу одатнинг ҳозирги кунга қадар сақланиш сабабига, унинг ижобий ва салбий томонларининг таҳлилига асосий эътиборни қаратдик. Фикримизни тегишли адабиётлар ва шу мавзуда олиб борган дала тадқиқот ҳамда этносоциологик тадқиқотларимиз асосида исботлашга ҳаракат қиламиз. Ўз навбатида, бу одатни тўлиқ очиб беришга ҳаракат қиламиз, чунки фақат қалин бериш одатини тўлиқ очиб берган тақдирдагина биз унинг сақланиш сирини билишимиз мумкин.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, қалинни тадқиқ этишда 2001 – 2007 йиллар давомида 200 дан ортиқ ахборотчилардан дала маълумотлари йиғилди. 2006 – 2007 йилларда 300 та респондентларда анкета орқали сўров ўтказилди Умумий ҳисобда 500 дан ортиқ ахборотчи ва респондентлардан маълумот олинди.

Этнографик тадқиқот Тошкент шаҳрининг (2001 – 2007 й.) куйидаги туманларида ўтказилди: Чилонзор тумани – «Дўмбиробод», «Қозиробод» маҳаллалари; Сергели тумани – «Амир Темур», «Нилуфар», «Янги ҳаёт», «Темур йўлчи», «Янги турмуш», «Иттифок» маҳаллалари; Шайхонтахур тумани – «Самарқанд дарвоза», «Зангиота», «Янгишаҳар», «Янгиобод», «Янгиқомолон», «Кўкча», «Қоратош», «Шофайз», «Боғ кўча», «Оқтепа», «Гулзор», «Бўстон», «Хувайдо», «Шайхонтахур», «Ўзбекистон», «Уқчи», «Комолон», «Жарарик», «Ўрда», «Олмазор», «Ибн Сино», «Илғор», «Ипакчи» маҳаллалари; Собир Раҳимов тумани – «Сағбон», «Ғани Аъзамов», «Қўштут», «Абдулла Набиев», «Ўзбекистон», «Чимбой», «Умид», «Ҳофиз

Куджий», «Наъмуна», «Ген. Комилжон Гофуров» маҳаллалари; Юнусобод тумани – «Наврўз», «Акбаробод» маҳаллалари; Мирзо Улугбек тумани – «Шукур Бурхонов» маҳалласи; Учтепа тумани (аввалги Акмал Икромов тумани) – «Қорғди» маҳалласи.

Шунингдек, этнографик тадқиқот Ўзбекистоннинг кўпгина вилоятларида ўтказилди: Тошкент вилояти Бўстонлиқ тумани (2004 й.); Самарқанд шаҳри (2001 – 2002 й.); Андижон вилоятининг Булоқбоши ва Хўжаобод туманлари, Андижон шаҳри (2004 – 2006 й.); Фарғона вилояти Қўқон шаҳри (2004 й.); Наманган вилояти Поп тумани, Наманган ва Поп шаҳарлари (2006 й.); Навоий вилояти Навоий шаҳри (2003 й.); Қашқадарё вилояти Китоб ва Шаҳрисабз туманлари (2004 й.); Сирдарё вилояти Сардоба тумани (2005 й.); Хоразм вилояти Янги ариқ ва Қўшқўпир туманлари, Урганч ва Хива шаҳарлари (2005 й.); Бухоро вилояти Шофиркон тумани, Бухоро шаҳри (2007 й.).

Ахборотчиларнинг ёши: 19 – 29 гача – 7 %, 30 – 39 гача – 12 %, 40 – 49 гача – 19 %, 50 – 57 гача – 29 %, 58 – 70 гача – 20 %, 83 – 96 гача – 13 %.

Ахборотчиларнинг ижтимоий аҳволи: ишчи (саноат) – 7 %, ишчи (қишлоқ хўжалиги) – 4 %, пудратчи деҳқон – 10 %, фермер – 8 %, хизматчи – 44 %, нафақадор – 25 %.

Ахборотчиларнинг миллати: ўзбеклар – 93,6 %, тожиклар – 4,7 %, эронийлар – 4,7 %.

Этнографик тадқиқот (дала маълумотлари) – ахборотчиларга махсус саволлар берилиб, маълумотлар улар билан суҳбат тарзида олинади.

Этносоциологик тадқиқот – респондентларга махсус саволлар анкеталарда ўз жавобларини ёзишлари учун берилиб, уларнинг жавоблари асосида маълумот олинади.

Этносоциологик тадқиқот Тошкент шаҳри, Наманган ва Андижон вилоятларида ўтказилди. Тадқиқот 2006 йилнинг 8 – 20 августида Наманган вилоятининг Поп шаҳрида ва Андижон шаҳрида, 2007 йилнинг апрел-июл ойларида Тошкент шаҳрида ўтказилди.

Поп шаҳридан сўровнома 100 кишидан олинган, 43 % эркалар, 57 % аёллардир.

Респондентларнинг ёши: эркаklar – 25 – 27 гача – 20,9 %, 28 – 30 гача – 16,3 %, 31 – 33 гача – 13,9 %, 34 – 36 гача – 23,3 %, 37 – 41 гача – 7 %, 44 – 46 гача – 7 %, 48 – 50 гача – 7 %, 51 – 69 гача – 4,6 %; аёллар – 20 – 26 гача – 31,6 %, 27 – 30 гача – 10,5 %, 33 – 36 гача – 21,1 %, 37 – 40 гача – 12,3 %, 41 – 46 гача – 17,5 %, 47 – 53 гача – 7 %.

Респондентларнинг миллати: ўзбеклар – 84 %, қорақалпоқлар – 9 %, тожиклар – 3 %, қozoқлар – 3 %, қирғизлар – 1 %.

Респондентларнинг маълумоти: 6-синф – 2 %, 7-синф – 6 %, 8-синф – 1 %, 9-синф – 3 %, 10-синф – 20 %, ўрта махсус – 39 %, тўлиқ бўлмаган олий – 5 %, олий маълумотли – 27 %.

Респондентларнинг ижтимоий аҳволи: ишчи (саноат) – 7 %, ишчи (қишлоқ хўжалиги) – 4 %, пудратчи деҳқон – 10 %, фермер – 18 %, хизматчи – 44 %, нафақадор – 5 %, бошқа (уй бекаси; тикувчи; зиёли; савдогар; МФЙ раиси; МФЙ посбони) – 12 %.

Андижон шаҳридан сўровнома 100 кишидан олинган, 35 % эркаklar, 65 % аёллардир.

Респондентларнинг ёши: эркаklar – 20 – 34 гача – 11,4 %, 37 – 41 гача – 14,3 %, 44 – 50 гача – 42,8 %, 52 – 56 гача – 14,3 %, 61 – 71 гача – 11,4 %; аёллар – 17 – 24 гача – 5 %, 28 – 34 гача – 18 %, 35 – 44 гача – 11 %, 46 – 54 гача – 5 %, 56 – 56 гача – 4 %.

Респондентларнинг миллати: ўзбеклар – 99 %, уйғурлар – 1 %.

Респондентларнинг маълумоти: 6-синф – 1 %, 8-синф – 3 %, 9-синф – 3 %, 10-синф – 12 %, ўрта махсус – 41 %, тўлиқ бўлмаган олий – 15 %, олий маълумотли – 25 %.

Респондентларнинг ижтимоий аҳволи: ишчи (саноат) – 9 %; ишчи (қишлоқ хўжалиги) – 2 %; хизматчи – 49 %; нафақадор – 13 %; бошқа (ўкувчи, талаба, уй бекаси, хунарманд, тадбиркор, савдогар, оқсоқол) – 27 %.

Тошкент шаҳридан сўровнома 100 кишидан олинган, 42 % эркаklar, 58 % аёллардир.

Тадқиқот ўтказилган туманлар: Мирзо Улуғбек (Хумоюн, Магрур, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Ойбек, Аҳмад Югнакий маҳаллалари) – 26 %, Сергели (Амир Темур, Нилуфар, Янги ҳаёт, Темур йўлчи, Янги турмуш, Иттифoқ маҳаллалари) – 22 %, Юнусобод (Акбаробод маҳалласи) – 13 %, Собир Раҳимов (Янги Тошкент, Тахтапул, Белтепа, Учтепа, Қорёғди, Қўштут

маҳаллалари) – 10 %, Шайхонтахур (Боғ кўча маҳалласи) – 7 %, Чилонзор – 7 %, Миробод – 5 %, Яккасарой (Абдулла Қаҳҳор, Жамбул маҳаллалари) – 5 %, Ҳамза (Бинокор маҳалласи) – 5 %.

Респондентларнинг ёши: эркалар – 20 – 27 гача – 38,1 %, 43 – 48 гача – 35,7 %, 50 – 53 гача – 14,3 %, 57 – 59 гача – 11,9 %; аёллар – 19 – 21 гача – 8,5 %, 22 – 25 гача – 6,8 %, 27 – 29 – 6,8 %, 30 – 34 гача – 11,9 %, 36 – 38 гача – 11,9 %, 39 – 42 гача – 13,5 %, 43 – 45 гача – 10,2 %, 47 – 49 гача – 6,8 %, 51 – 55 гача – 8,5 %, 56 – 59 гача – 10,2 %, 60 – 68 гача – 5,1 %.

Респондентларнинг миллати: ўзбеклар – 96 %, қозоқлар – 2 %, тожиклар – 1 %, уйғурлар – 1 %.

Респондентларнинг яшаш жойлари: ҳовли уй – 49 %, кўп қаватли уй – 51 %.

Респондентларнинг маълумоти: ўрта махсус – 35 %, тўлиқ бўлмаган олий – 18 %, олий маълумотли – 37 %, илмий даража – 10 %.

Респондентларнинг ижтимоий аҳволи: ишчи – 11 %; хизматчи – 65 %; нафақадор – 3 %; бошқа (талаба, уй бекаси, хунарманд, тадбиркор, савдогар) – 21 %.

Қалин тушунчаси ва унинг тарихи

Қалин – никоҳ тўйида қиз учун куёв томонидан бериладиган пул, мол, буюм ва шу қабилардир. «Қалин» туркий сўз бўлиб, «қиз учун тўланадиган ҳақ» ёки «келин томонга бериладиган моддий ёрдам» деган маънони англатади.¹³ Қадимги туркий тилда қалин сўзининг вазият ва матнга кўра, кўп сонли, саноксиз, гуруҳ, тўпланиш, кенгаш, оломон, йўғон, зич маънолари бўлган. Анъанага биноан қалин миқдори ҳам маълум бир қоидаларга бўйсунган. Қиз томон ўзи истаган қалин талаб қилавермаган. Қалин одатда уруг кенгаши, оқсоқоллар томонидан белгиланган. Шунга асосан, А. Мусақулов қалин сўзининг луғавий, тарихий

¹³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. III том. Т., 1963, 382-б.

маъносини уруғ кенгаши белгилаган ва йигит томонидан қиз томонига бериладиган анъанавий тўлов, деб изоҳлайди.¹⁴

Қалиннинг пайдо бўлиши ибтидоий даврга бориб тақалади. Моногамия ва мустақкам патрилокалликка ўтиш билан никоҳ шаклларида ҳам муҳим ўзгаришлар содир бўлган. Аёлга меҳнат кучи сифатида қаралиб, оила уни кузатар экан, унинг эвазига маълум ҳақ тўлашни талаб қилишни бошлаган.¹⁵ Патриархал тузумнинг емирилиши натижасида оиланинг қайта тузилиши туфайли, аёлларнинг мавқеи ўзгарган. М.О. Косвеннинг маълумотларига кўра, агар илгари патриархал оилада она уруғи асоратларини сақлаб қолган ва катта оила жамоаси бошлиғи «катта» аёл билан бирга барча катта ёшдаги ўз обрўлари, ўз шахсий ва мулкый мустақилликларига эга бўлган бўлсалар, кейинчалик, айниқса, кичик оилаларда аёллар ўзларининг барча ҳуқуқларини йўқотганлар. Ишлаб чиқариш фаолиятининг асосий соҳаларида машғул бўлган эркаклар меҳнатининг хўжалик аҳамияти орта борган. Уй хўжалигининг ривожланиши ва айрим соҳаларга бўлиниши натижасида аёллар меҳнати борган сари фақат уй ишлари билан чегараланиб қолган. Буларнинг ҳаммаси аёлларнинг ижтимоий тақдирини белгилади. Қалин тўлаб уйланишнинг пайдо бўлиши уларнинг тақдирини янада оғирлаштирган. Оила ўзининг ҳар бир аъзосига ишчи кучи сифатида қараб, қизни эрга бера туриб, оила унинг эвазига ҳақ тўлашни талаб қилган. Савдо-сотикнинг ривожланиши билан аёлларнинг меҳнат баҳоси ўз ифодасини тўла топди. М.О.Косвеннинг таърифи бўйича, «аёлнинг баҳоси» пайдо бўлди.

Славян қабилаларида ҳам қалин бериш одати мавжуд бўлиб, у сепдан фарқли равишда *вено* деб юритилган. Славянлардаги вено, мўғул ва туркий халқлардаги қалин дастлаб турли хил буюмлар беришдан, кейинчалик, айрим ҳолларда, пул тўлашдан иборат

¹⁴ Мусакулов А. Қалин // Мулоқот. 1993, № 11–12, 53-б.

¹⁵ Қаранг: Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Т., 1960, 135-б.

бўлган.¹⁶ Жанубий Африкадаги зулус қабилаларида эса қалин *лоболо* (*лобола*) деб юритилиб, мол (чорва) билан берилган.¹⁷

Юқорида қалинни, айниқса, Совет даврида каттиқ қораланганлиги тўғрисида айтиб ўтдик. Шу боисдан, М.О. Косвен ўзининг «Ибтидий маданият тарихидан очерклар» асарида қалинга нисбатан салбий муносабатини билдирган ҳолда қуйидаги маълумотларни беради. У қалинни саҳналаштирилган савдо битимига ўхшатади, яъни совчи «савдогар», қиз «маҳсулот»дир. Сотиб олинаётган қизни кўриш одатига айланиб бораётган ва савдо битими тузиш тусини олган расмий никоҳ – *қиз кўриш* тўй маросимининг муҳим қисмига айланган. Қиз томон келин кўриш вақтида қизнинг ҳамма камчиликларини айтиб бериши зарур бўлган, акс ҳолда никоҳ ҳақиқий бўлмаслиги ёки белгиланган нарх камайтирилиши мумкин бўлган. «Хуш келибсиз, совчилар, – дер эди қадимги белорусларда қизнинг отаси қизини кўрсатиш пайтида, – менинг молим кўр эмас, чўлоқ эмас, худо менга ҳам шундай келин ато қилсин». М.О. Косвеннинг «қалин келинни сотиб олиш учун берилади» деган фикрига ва умуман, бу борада биз қалиннинг ўрни ҳақида сўз юритганимизда батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Қалин тўлаб уйланиш *сепнинг* таркибини ҳам ўзгартирди. У кўпинча қалин қийматига баробар бўлиб, эрнинг шахсий мулки бўлиб қолди, кейинчалик сеп бериш бутунлай йўқолди ва кейинчалик касал, хунук ҳамда бошқа камчиликлари бўлган қизларга бериладиган сеп сифатида янгидан пайдо бўлди.¹⁸

Хотин сотиб олиш *кўпхотинликнинг* ривожланиши ва кенг тарқалишига замин яратади. Бадавлат одам ўзига бир неча хотин сотиб олиши мумкин бўлган. Биринчи навбатда, айнан, катта оила бошлиқлари, патриархлар кўп хотин ола бошлаганлар. Камбағал, ёшроқ эркеклар бир хотин билан қаноатланган. Кўпхотинликда

¹⁶ Косвен: Косвен М.О. Ибтидий маданият тарихидан очерклар. Т., 1960, 214-6.; Мусақулов А. Қалин // Мулоқот. 1993, № 11–12, 52-6.

¹⁷ Қаранг: Ольдерогге Д.А. Из истории семьи и брака (Система *лобола* и различные формы кузенного брака в Южной Африке) // СЭ. 1947, № 1, стр. 13–30; Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. М, 1982, стр. 19–20.

¹⁸ Қаранг: Косвен М.О. Ибтидий маданият тарихидан очерклар. Т., 1960, 135–136-6.

биринчи хотин доим бошлиқ бўлиб, кейингилари эса унга кўпинча итоат этган.¹⁹

Оила ривожланишининг бу босқичида (ибтидий жамоа тузумининг емирилиш даври) никоҳнинг янги ғояси яратилди. Никоҳ ҳам фарз, ҳам қарз бўлиб қолди, чунки никоҳ йўли билан оиланинг хўжалик кучи мустақкамланди: у оилага янги ишчи-хотин олиб келди ва хўжаликнинг, янги авлоднинг давом эттириш шарти ҳисобланди. Катта ёшдаги бўйдоқларни қоралаш ва «қари қиз»ларга бошқача муомала қилиш ҳам шундан келиб чикди. Никоҳнинг янги шакли аёллар олдига ўзгача талаблар қўйди. Улар туғишлари лозим эди. Натижада, фарзандсиз аёллар айбланди, кўп болали аёллар шарафланди. Хотинларга фақат хўжалик нуқтаи назардан қараш қалиннинг миқдорида ҳам акс этди: «Соғлом бола туғишга қобилиятли аёллар юқори баҳоланди».²⁰

Кўриниб турибдики, қалин ислом динидан анча аввал пайдо бўлиб, динга ҳеч қандай алоқаси йўқ.²¹ Ўрта Осиёга ислом динининг кириб келиши ҳам қалин каби ибтидий расм-русумларни йўқолиб кетишига ёки ўзгаришига таъсир кўрсата олмаган. Балки бундай одатларга диний тус беришга ҳаракат қилган. Шу тарзда қалин ислом дини тан олган ва феодал-патриархал давлати жамоатчилиги фикри томонидан тасдиқланган қадимий маросим сифатида сақланиб келмоқда.

Бундай жараёни биз биринчи ислом динини қабул қилган ва бошқа халқларни шу динга ўтказган араб халқида ҳам кўрамиз. Мусулмон арабларда қалин пули бериш ота-онанинг ҳуқуқи ҳисобланган. Қиз бу пулларни заргарлик буюмлари учун ишлатган.²² Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, юқорида келтирилган ибтидий даврдаги қалин бериш одати ханузгача барча мусулмон халқида сақланиб қолиши билан бирга мажбурият ҳам ҳисобланади.

¹⁹ Косвен М.О. Ибтидий маданият тарихидан очерклар. Т., 1960, 215–216-б.

²⁰ Ўша жойда, 216-б.

²¹ Қаранг: Жабборов И.М. Ўзбек халқи этнографияси. Т., 1994, 217-б.; Жабборов И. Турмуш тарзи, урф-одат ва одоб. Т., 1983; Мусакулов А. Қалин // Мулоқот. 1993, № 11–12, 52-53-б.; Окмуродов Т. Қайта қуриш шароитида меҳнат, турмуш ва мафкуравий тарбия. Т., 1990, 45-б.; Умрзокова О. Социалистик турмуш ва халқ анъаналари. Т., 1967 ва б.

²² Dickson H.R.P. The Arab of the desert. London, 1951, p. 147.

Аммо шу ўринда, кўпчилик «қалинни ислом дини тан олган» деганда, нима назарда тугилади? Бу борада биз қалин ҳақидаги ҳар хил фикрларга ойдинлик киритмоқчимиз.

Исломда қалиннинг ўрни ва қалин билан маҳр ўртасидаги фарқ

Ф. Отахўжаев ўз асарида қалин мусулмон одати сифатида XIX аср – XX аср бошларигача расмийлаштирилган эди, дейди. Унинг фикрича, шариат бўйича никоҳ аҳдини тузиш шартларидан бири қалинни тўлаш ва ажратилган маҳрни беришдир. Бусиз никоҳ ҳақиқий эмас деб ҳисобланган.²³ Муаллиф бу маълумотларни нимага асосланиб ёзганлиги номаълум. Аммо асарининг «Шариат ва одат бўйича никоҳ» бандининг бошида Бурҳонуддин Марғинонийнинг «Хидоя. Комментарий мусульманского права» асарига изоҳ берган.²⁴ Бу олимнинг ушбу асарни кўриб чиққанлигидан далолат беради. Аммо бу асарнинг ўзига келадиган бўлсак, у ҳолда бу ерда қалин тўғрисида ҳеч қандай маълумот мавжуд эмас. Кўринишидан Ф. Отахўжаев бу асарда айнан маҳрни англатувчи русча «вено»²⁵ сўзини қалин билан адаштириб хатога йўл кўйган, шекилли.²⁶ Чунки Бурҳонуддин Марғинонийнинг ўзбек тилидаги «Хидоя»²⁷ асарида ҳам қалин ҳақида ҳеч қандай сўз юритилмаган. Маҳрга эса алоҳида боб ажратилган.

Шариат – арабча «шаръа» – йўналтирмақ, қонунчилик, тўғри йўл маъносини англатади.

Унга Қуръон ва «Сунна» асос қилиб олинган бўлиб, мусулмонларнинг моддий ва маънавий, ижтимоий ва шахсий ҳаётини тартибга солувчи диний ҳуқуқ тизимини ташкил этади. Шариатдаги қоидаларда никоҳ-оила ва маиший масалаларга

²³ Отахўжаев Ф.М. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. Т., 1995, 39-б.

²⁴ Уша жойда, 35-б.

²⁵ Вено – 1. қалин, маҳр; 2. сеп (Қаранг: Русско-узбекский словарь. Том 1. Т., 1983, стр. 105).

²⁶ Қаранг: Хидоя. Комментарий мусульманского права. Том 1. Т., 1994, стр. 161–187.

²⁷ Қаранг: Марғиноний Б. Хидоя. I жилд. Т., 2000, 690–718-б.

алоҳида ўрин берилади. Шарият – бу кишилар амал қилиши учун Ислом /дини тарафидан буюрилган ҳукмлар ва низомлардир. Шарият ҳукмларини билиб олиш ҳар бир мўмин мусулмон учун фарз ҳисобланади. Шарият қоидаларининг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, унда ислом дини қоидалари давлат ҳуқуқий меъёрларида мужассамлашади.

Шариятнинг учинчи далоли, манбаи ҳисобланган «Ижмоъ» – яқдиллик билан қабул қилинган қарор ёки жамоанинг ягона келишган фикри маъносини англатади. Бу қоидага кўра, Куръон ва ҳадисларда аниқ кўрсатма берилмаган ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда фақиҳ ва мухтаҳидлар (яъни мустақил равишда диний-ҳуқуқий ақидавий масалалар бўйича хулоса бера оладиган ва ҳукм чиқара оладиган шахс) тўпланиб ягона бир фикрга келган ҳолда ҳукм чиқариши, фатво бериши тушунилади.

«Қиёс» (ўхшатиш, қиёслаш, аналогия) шариятнинг тўртинчи манбаи ва кейинги далилларни исботлаш воситалари қаторига киради.

Мусулмон ҳуқуқининг ҳамма соҳалари, шу билан бирга никоҳ, қон-қариндошлик, талоқ масалаларини қамраб олган манбалардан бири «Ҳидоя»дир (тўлиқ номи «Ҳидоя фи – фуруъил – фикҳ» – «Фикҳ соҳалари бўйича шарият қўлланмаси»). Бу қўлланма 4 жилдли 53 китобдан иборат бўлиб, унинг муаллифи марғилонлик Али ибн Абу Бакр ал-Фарғоний ал-Риштоний Бурҳонуддин Марғилонийдир. Унинг бу асарида исломнинг қатор масалалари билан боғлиқ бўлган қоидалар ҳамда жиноят ва жазога оид татбиқ этиш лозим бўладиган чоралар батафсил ёритилган. Булардан ташқари, бу қонун-қоидалар мажмуасида мулкӣ ва молиявий муносабатлар, фуқаролик жараёни ҳуқуқига (гражданилик процессуал) ва бошқа масалаларга ўрин берилган. Ҳанафия мазҳаби хулосаларига асосланган бу асардаги қоидалар ҳам шу мазҳаб қонунлари каби нисбатан юмшоқроқ ва қулайроқлиги, халқларнинг маҳаллий анъаналари эътиборга олинганлиги сабабли, асар аксарият мусулмон давлатларида кенг ёйилган, чунончи, қозилар, муомалат муносабатларидан келиб чиқадиган (фуқаролик, никоҳ, оила) ва бошқа низоли ишларни кўриб ҳал этишда бошқа манбалар билан бир қаторда «Ҳидоя»дан ҳам унумли фойдаланишган.

Шариат изоҳларининг тўплами «Мухтасар-ул Виқоя» ҳам катта эътиборда бўлган. Мирза Козимбек томонидан 1845 йилда Қозонда нашр этилган. Унинг қоидалари Туркистон ўлкасида қозилар томонидан кенг қўлланилган.²⁸

Бу борада савол туғилади: маҳр билан қалин ўртасида қандай фарқ бор?

К.Ф.Коттак айтганидек,²⁹ маҳр бу қалин эмас. Қалин ва маҳр ҳар хил нарса.

Собиқ Совет ҳукумати даврида нашрдан чиққан «Ислом. Справочник» маълумотнамасида нафақат маҳр ҳақида, балки қалин ҳақида ҳам алоҳида мақола³⁰ берилган. Бу билан справочник муаллифлари қалинни ҳам ислом терминиغا киритадилар. Унга кўра, маҳр (араб. – киз учун тўланадиган ҳақ, қалин (?! ... бу билан муаллифлар маҳр билан қалин бир нарса дейишмоқчими – З.Р.³¹) – мусулмон халқларида никоҳ пайтида куёв томонидан келинга совға қилинадиган кўчмас мулк. Ўзбекистонда ҳам давлат тўнтаришигача (1917) мавжуд бўлган (?! ... демак, уларнинг фикрича, кейинчалик у йўқолиб кетган – З.Р.). Маҳр имом ҳузурда икки эркак гувоҳлигида эълон қилинган, никоҳ ўқилган. Маҳрни фақат аёлнинг ўзи тасаррув этиши мумкин бўлган. Маҳр бериш одати Куръон асосида шариатда қонунлаштирилган эди. Ўрта Осиёда ислом тарқалгандан кейин маҳаллий ўрф-одатлар билан аралашиб қалин шаклига кирган. Маҳр ва қалин бериш амалда тугатилди, оиладаги мулкий муносабатлар, никоҳ ва оила ҳақидаги алоҳида қонунлар билан тартиблаштирилди. Лекин ўтмишнинг саркитларидан бири сифатида қалин тўлаш (сут пули ва бошқа никоҳлар остида) баъзан учраб туради, унга қарши кескин кураш олиб бориш ҳозир ҳам муҳимдир.³² дейилади.

²⁸ Қаранг: Шораҳмедов Ш. Ўзликни англаш мавриди ёхуд мусулмон ҳукукида – фуқаролик ишларини ҳал этиш (юритиш)нинг айрим масалалари ҳақида // Халқ сўзи. 1993, 24 август; Отахўжаев Ф.М. Никоҳ ва унинг ҳукукий тартибга солиниши. Т., 1995, 32–33-б.

²⁹ Қаранг: Kottak K.Ph. Cultural anthropology. The University of Michigan, McGraw-Hill, 1999.

³⁰ Ҳар қандай справочник – маълумотномада берилган сўзнинг изоҳи, маъноси, маълумоти (бир гапдан иборат бўлса ҳам) мақола, деб юритилади.

³¹ Тагига қизилган гапларга эътибор беринг. Улар ҳақиқатга тўғри келмайди.

³² Маҳр // Ислом. Справочник / М.А. Усмонов таҳрири остида. Т., 1987, 122–123-б.

Қалин маълумотномада қуйидагича берилган: «Қалин (турк. қолим) ← мусулмонларда уйланиш вақтида келин учун тўланадиган пул ва мол».³³

Маълумотнома Совет даврида нашрдан чиққанлиги боис, у атеистик руҳда ёзилган ва, албатта, қалин ҳамда маҳрнинг амалда қўлланилиши беркитилган. Яна шуни эътиборга олиш керакки, маълумотнома диний уламоларнинг аралашувисиз файласуфлар томонидан тузилгандир. Аммо бир нарса бизнинг эътиборимизни ўзига жалб қилади. Бу маҳрнинг қалин шаклига кириш ҳақидаги маълумотдир.

Бу борада Х.Г. Ишанкулов қуйидагича тушунтириш беради. Унинг фикрича, Ўрта Осиё шароитида маҳр маҳаллий урф-одатлар таъсири остида қарор топди.³⁴ Унинг таъкидлашича, қалин шариат қатъий белгилаган ўлчамларга зид келади, аммо руҳонийлар «иккиюзламачилик» билан қалинни «маҳр» деб атай бошлаганлар (аниқроғи унинг тўй маросими пайтида нақд тўланадиган қисмини). Қонунга тўла амал қилиш учун эса руҳонийлар келинни маҳрни ўз отасига бериш тўғрисидаги гапни айтишга «мажбур» қилишарди. Шу аснода расмиятчиликка амал қилиниб, қалин маҳр шаклида ифодаланган.³⁵ Бугунги кунда диний уламолар бу ҳақда нима дейди?

Ушбу савол кўпчиликни қизиқтирганлиги боис «Динда саволим бор...» рисоласида³⁶ ҳам ўрин олган. Ундаги жавоб бизнинг фикримизни тасдиқлайди. Яъни исломда қалин умуман йўқ, балки қалиндан тубдан фарқ қиладиган «маҳр» бор. Ф. Отахўжаевнинг ёзишича, маҳр – никоҳ аҳди тузилиши жараёнида эр томонидан ўз мулкидан хотинига берилиши лозим бўлган уй-жой, сепдир.³⁷ Аслида маҳр – ўзи рози бўлиб оила қуришга ихтиёр қилган қизга куёвнинг кўнглидан чиқариб берадиган ҳадяси, совғаси. Бошқача қилиб айтганда, маҳр – никоҳ

³³ Қалин // Ислом. Справочник / М.А. Усмонов тахрири остида. Т., 1987, 191-б.

³⁴ Ишанкулов Х.Г. Брак и свадьба у населения Ходжента в новое время. Душанбе, 1972, стр. 97.

³⁵ Ўша жойда, стр. 100.

³⁶ Қаранг: Динда саволим бор... / Мусаннифлар: Муҳаммад Шариф Жуман, Аҳмад Муҳаммад. Т., 2004, 88-б.

³⁷ Отахўжаев Ф.М. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. Т., 1995, 35-б.

вақтида куёв томонидан келинга ажратиладиган доимий ва шахсий мулк.³⁸

Янги нашрдан чиққан «Ислом. Энциклопедия: А – Ҳ»да Совет даврида нашрдан чиққан «Ислом. Справочник»игидан фарқли ўлароқ қалин ҳақида мақола мавжуд эмас. Сабаби қалиннинг исломга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Маҳр борасида эса куйидагича ёзилган:

«**Маҳр** (туркча меҳр; синоними садок) – тенг ҳуқуқли никоҳ (завож) тузилган пайтда хотинига ажратиб берадиган мулк. **Маҳр тўлаш** – шундай никоҳнинг асосий шарти бўлиб, никоҳ муносабатлари учун хотинга тўланадиган ҳақ сифатида қаралади. Маҳр фақат хотинига тегишли бўлиб, хотиннинг эри вафот этса ёхуд эри талоқ этиб бева қолгудек бўлса, уни моддий таъмин этган. Озми-кўпми қийматга эга ва мулк ҳуқуқи жорий этилган барча нарса маҳр бўлиши мумкин. Энг кам маҳр миқдори **10 дирхам (30 г кумуш)**, энг кўпи чекланмаган. Маҳр куда томонларнинг ўзаро келишуви билан белгиланади. Маҳр миқдори ва уни тўлаш шартлари алоҳида никоҳ битими (сиға)да айтилади. Маҳр никоҳ шартномаси тузилган заҳоти берилиши (маҳр муъажжад) ёки бўлиб-бўлиб, ёхуд ажралиш пайтида (маҳр муъажжал) берилиши мумкин. Маҳрнинг катта қисмини куёв албатта тўй куни қимматбаҳо буюмлар, безаклар, кийимлар ва бошқа (садок) кўринишида олиб келиши шарт бўлган, бу ҳам никоҳ шартномасида алоҳида қайд этиб ўтилиши лозим. Маҳр келиннинг васийси ёки ишончли одамига (вакил ота), одатда отаси ёки қариндошларининг каттага берилиши мумкин, зеро, борди-ю ажралиш содир бўлса, келин ўша хонадонга қайтиб бориши мумкин бўлсин. Бир маҳр бевосита келинни ўзига ҳам берилиши мумкин, у ҳолда маҳр келиннинг шахсий мулки ҳисобланиб, келин уни тўла ҳуқуқли эгаси бўлган. Маҳрни ўз вақтида тўламаслик хотинга то у тўлиқ тўланмагунча шартли ажралиш (фасх) ҳуқуқини берган. Борди-ю, эр вафот этиб қолса, тўланмаган маҳр унинг мулкидан тегишли маҳр ажратилиб хотинга берилади. Хотин бундан ташқари эрининг меросидан ҳам улуш олиш ҳуқуқига эга. Борди-ю, аёлнинг ихтиёри билан никоҳ бекор қилинса (хул) ва икки томон бир-бирини қарғаб, лаънатлаб ажралишса (лиъан) ва

³⁸ Ўзбек тилининг изоҳли лугати / З.М. Маъруфов таҳрири остида. I том, М., 1981, 458-б.

махр тўланмаган бўлса, хотин киши маҳрдан маҳрум этилади. У ёки бу шаклда маҳр тўлаш одати ҳозиргача ислом мамлакатларида сақланиб қолган. Баъзи мамлакатларда маҳр миқдорини бироз чеклаш йўлида ҳукумат томонидан қонуний чора-тадбирлар кўрилмақда. **Маҳр фақат исломга хос, шунинг учун уни қалин билан айнан деб билиш хатодир. Қалин, гарчи ташқи томондан маҳрга ўхшаса-да, у исломни қабул қилган кўп халқларнинг қадимдан қолган урф-одати ҳисобланади**.³⁹

Шуни айтиб ўтиш керакки, «Ҳидоя» асарида⁴⁰ берилишича, махр бўлмаса ҳам никоҳ ҳақиқий ҳисобланади. Ўзбек халқи мансуб бўлган ҳанафийлик мазҳабида «никоҳ вақтида маҳр айтилмаса ҳам никоҳ дуруст ҳисобланиб, ўз-ўзидан маҳр мисл, яъни, ўша юртда шу келинга ҳуснда, ҳунарда, иқтисодда баробар келадиган аёл-қизларга қанча маҳр берилса, шунча маҳр бериш лозим. Аммо бошқа мазҳабларда масалан, Имом Шофеъий мазҳабида никоҳ вақтида маҳр айтилмаса никоҳ саҳиҳ бўлмайди», дейилган.⁴¹ Куръони Каримнинг Нисо сураси, 4-оятда⁴² шундай дейилган:

«Хотинларингизга маҳрларини ҳадя каби (яъни, чин кўнгилдан, мамнунлик билан) берингиз! Агар ўзлари сизлар учун у маҳрдан бирон нарсани ихтиёрий равишда кечсалар, сизлар уни пок ва муборак билиб еяверинглар».

XIX асрнинг охирида узоқ муддат Фарғона водийси аҳолиси орасида яшаган эр-хотин В.П. Наливкин ва М.В. Наливкиналар ҳам мусулмон қонунлари фақат биргина маҳр борасида қоидалар жорий қилади, деб ёзадилар. Шу билан бирга, улар ўзбекларда қалин одати мавжудлигини ҳам эътироф этадилар. У куёв томонидан келинга эмас, балки унинг ота-онасига ўз вақтида

³⁹ Маҳр // Ислам. Энциклопедия: А – Ҳ / 3. Ҳусниддинов таҳрири остида. Т., 2004, 158–159.

⁴⁰ Қаранг: Ҳидоя. Комментарий мусулманского права. I Том. Т., 1994, стр. 161; Маргиноний Б. Ҳидоя. I жилд, Т., 2000, 690-б.

⁴¹ Салоҳиддин Муҳиддин. Оила ва шаръий никоҳ одоблари: Маънавий мерос. – Т., 2004, 13-б.

⁴² Куръони Карим / Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Т., 1992, 55-б.

қизини тарбия қилишга кетказган харажатларини қайтариш учун берилади.⁴³

Худди шунингдек, М. Кэмп ҳам маҳр ва қалиннинг берилиши никоҳ қуришда асосий шартлардан бири бўлса, ислом қоидалари фақат маҳрга тегишли, дейди. Унинг маълумотича, шариат маҳрнинг энг кам миқдорини белгилаб қўйган бўлиб, унга кўра маҳрнинг кўпи чексиздир. Қалин эса туркий урф-одатлардан бири бўлиб, у фақат қизнинг отасига тўланган, ўз навбатида унинг миқдори отанинг ихтиёрида бўлган.⁴⁴ М. Кэмп маҳр билан қалиннинг фарқи ҳақида сўз юритар экан, қалин фақат туркий одат, деб, унинг ҳеч қандай ислом динига алоқаси йўқлигига алоҳида урғу беради.

Маҳрга куёв хоҳлаган нарсасини бериши мумкин, эҳтимол, у тилла тақинчоқлар бўлар, ҳозирда кенг тарқалган тилла узук бўлар, балки кўйлақлар ёки жавон бўлар – буни келин-куёвнинг ўзлари белгилашади (бугунги кунда бу кўпроқ ота-онанинг ихтиёрида). *Қалинда* эса аксинча, хоҳлаган нарса берилмайди ва келин-куёв унинг нархини белгиламайди. *Маҳр* – келиннинг шахсий дахлсиз ҳақи, мулки бўлади. Ота-онаси, яқинлари бунга асло аралаша олмайди ва келиннинг хоҳищисиз унга эгалик қилолмайди ҳам. *Қалиннинг* тақдирини эса келин эмас, балки унинг ота-онаси ҳал қилади ва у келиннинг шахсий мулки ҳисобланмайди. *Қалин* тўлик отанинг мулкига қўшилиб, унинг ўлиmidан сўнг меросхўрларга ўтади. *Маҳр* белгилашдан мақсад – бўлажак келинларни ҳурматлаш, эъозлаш, улар шундай совғаларга, хурсандчиликка сазовор шахслар эканини тасдиқлашдир. Шунингдек, бу – никоҳдан ўтиб ҳалол турмушга қадам қўйган бахтли кунларидан бир ёдгорлик ҳамдир. Қолаверса, *маҳр* – келиннинг ўз ота-онаси уйини тарк этиб, бўлажак оиласига кўчиб боришга, ўзи никоҳдан ўтаётган киши билан аҳли аёл сифатида яшашга рози бўлгани учун чин кўнгиладан бериладиган совғадир.⁴⁵ Демак, маҳр – бу совға.

⁴³ Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886, стр. 201.

⁴⁴ Kamp M. The new woman in Uzbekistan: Islam, modernity, and unveiling under communism. Seattle & London, 2006, p. 45

⁴⁵ Қаранг: Динда саволим бор... / Мусаннифлар: Муҳаммад Шариф Жуман, Аҳмад Муҳаммад. Т., 2004, 88-б.; Динда саволим бор... / Мусаннифлар: Муҳаммад Шариф Жуман, Аҳмад Муҳаммад. 3-китоб. Т., 2005, 60–62-б.

қалин эса келинга, унинг ота-онаси, қариндош-уруғлари, васийларига пул, мол ёки бошқа мулклар билан бир қаторда тўланадиган **ҳақдир**. Маҳр қизга берилса, қалин қизнинг ота-онасига берилади.

Диний уламолар қалинни, аслида ўзи бидъатдан иборат бўлган олди-бердиларни Ислом дини белгилаб берган маҳрга ҳеч қандай алоқаси йўқ, деб айтадилар.

Бидъатнинг лугавий маъноси «янгилик киритиш» деганидир. Шаръий маъноси «динда бўлмаган нарсани динга қўйиш»дир. Диндаги бидъат 2 хил бўлади:

1) Эътиқодга тааллуқли бўлган бидъатлар: муътазилалар, равофизлар, жуҳаймия ва бошқа тоифаларнинг аҳли суннат-вал-жамоа эътиқодига қўйган фикрлари эътиқодий бидъатлардир. Ҳукмрон дин доирасида маросимларни янгича талқин қиладиган майллар. Ҳукмрон диннинг асосий муқаддас китоби, ақида ва талабларини тан олган ҳолда, маълум давр, ижтимоий куч ва муайян мамлакат эҳтиёжларини назарда тутиб, унчалик мақбул бўлмаган масалаларда танқидий мулоҳаза юритган кишилар бидъатчи ҳисобланган. Бидъат муайян ижтимоий табақаларнинг ҳукмрон доиралари ва уларнинг салбий мафқурасига нисбатан норозилик сиёсий ифодаси сифатида юзага келган. Масалан, Ўрта Осиёда ҳуррабийлар, «оқ ятаклилар», зиндиқлар ҳаракатининг мафқураси исломга нисбатан бидъат ҳисобланади. Бу ҳаракатлар бир томондан халқ оммасининг феодал зулмга қарши норозилигини ифодаласа, иккинчи томондан динни «яхшилаш» билан бозлиқ.

2) Аллоҳ ва Унинг расули кўрсатмаган бир иш ё одатни ибодат сифатида динга киритиш кабилар амалиётдаги бидъатлардир.⁴⁶

Динда унга янгилик киритиш ҳаромдир. Чунки дин Аллоҳ таолонинг расули орқали кўрсатган йўриғидир.⁴⁷ Лекин бугунги

⁴⁶ Қаранг: Бидъат // Ислом. Справочник / М.А.Усмонов таҳрири остида. Т., 1987, 58-б.; Динда саволим бор... / Мусаннифлар: Шайх Абдулазиз Мансур, Мухаммад Шариф Жуман, Аҳмад Мухаммад. 6-китоб. Т., 2007, 72–73-б.

⁴⁷ Динда саволим бор... / Мусаннифлар: Шайх Абдулазиз Мансур, Мухаммад Шариф Жуман, Аҳмад Мухаммад. 6-китоб. Т., 2007, 72–73-б.

кунда махр анъанасига рия қилинмаяпти.⁴⁸ Аниқроқ қилиб айтганда, у фақат оғизда айтилади-ю, амалда қўлланилмайди. Ундан фарқли ўлароқ, қалинга сақланиб қолган жойларда қаттиқ амал қилинмаяпти.

Хулоса шуки, бу икки тушунча фанда ҳуқуқнинг бир қисми сифатида қаралади, яъни улар никоҳ вақтида ўрнатиладиган мулкӣ ҳуқуққа киради. Аммо буларнинг ўртасида фарқ мавжуд: қалин одатга киради, яъни одат ҳуқуқи (одатий ҳуқуқий норма), махр эса шариатга киради, яъни мусулмон ҳуқуқидир (шариат ҳуқуқий нормаси).⁴⁹ Мазмунига кўра, улар ўртасида ҳар хил нуқтан назарлар мавжуд.

Одат (араб. анъана)⁵⁰ – одат ҳуқуқи, ёзилмаган қоидалар. Одат қоидалари асосан кўчманчи халқларга татбиқ этилган. Одат Туркистон ўлкасида кўчиб юрувчи халқлар (қозоқлар, қирғизлар)да никоҳ-оила муносабатларининг асоси ҳисобланган. Қозоқларда бир хил ҳуқуқий масалалар мазмунига кўра ҳар хил тушунчалар бўлган. Масалан, «Барант». Бу келиннинг ота-онасига тегишли бўлган чорва молларни зўравонлик билан ҳайдаб кетиш. «Аленгерлик» – қозоқ халқининг одат ҳуқуқига асосан жуда оғир амал. Аленгерлик – бу бева қолган хотин эрининг ака-укаларидан бирига, қариндошларига ёки уругига эрга чиқиш мажбурияти. Бевалик бошлангандан кейин бир йил ўтгач, бу бевага уйланиш ҳуқуқига эга бўлган. Аленгерлик одатини бажаришдан бош тортган бева болаларидан, чорвасидан, мол-мулкидан маҳрум этилиб, шундан сўнггина у ўз хоҳиши бўйича эрга тегиши мумкин бўлган. Бу қоидалар ўтроқ аҳоли ўртасида кенг тарқалмаган.

Одат – халқларда ички муносабатларни тартибга солувчи меъёрлар ва анъаналар мажмуаси. Ислом динини қабул қилган халқларда одат шариат қонунлари билан бир қаторда жамоа

⁴⁸ Динда саволим бор... / Мусаннифлар: Муҳаммад Шариф Жуман, Аҳмад Муҳаммад. Т., 2004, 89-б.

⁴⁹ Қаранг: Абашин С.Н. Калым и махр в Средней Азии. О «границах» в социальных отношениях / Человек и право. Книга о Летней школе по юридической антропологии (г. Звенигород, 22–29 мая 1999 г.). М., 1999, стр. 156.

⁵⁰ Қаранг: Одат // Ислом. Справочник / М.А.Усмонов тахрири остида. Т., 1987, 142-б.; Отахўжаев Ф.М. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. Т., 1995, 32-б.

ҳаётини тартибга солишда рол ўйнаган. Одат кўпинча иқтисодий ва ахлоқий ҳаётнинг турли томонларига, оила ва турмуш тарзига тааллуқли бўлади. Одат исломга қадар мавжуд бўлган анъаналардан келиб чиққанлиги сабабли ислом оламининг турли жойларида турлича кўринишларга эгадир. Хусусан, ўзбек халқи одатлари (урф-одатлар) ичида соф, шунингдек, ислом диний элементлари аралашиб кетганлари ҳам бор.

Шуни айтиш керакки, баъзи тадқиқотчилар қалин ва маҳрни яхлит бир нарса деб талқин қилишади. Жумладан, россиялик элшунос олим С.Н. Абашиннинг фикрича, «Қалин билан маҳр ўртасида «сезиларли» реал чегара йўқ. «Ўзаро совға алмашинуви» сингари тажриба мавжуд... У турли ёндашувда, ҳар хил ижтимоий, маданий ва ҳуқуқий позициялардан қараганда гоҳ қалин, гоҳ сут пули, гоҳ сеп ёки тўй чиқимлари, ё маҳр бўлиб кўринади.⁵¹ Умуман олганда, С.Н. Абашин қалинни ўзининг терминида «фикция» деб атайди. Бу сўзнинг ўзбек тилидаги сўзма-сўз таржимаси уйдирмадир. Аммо С.Н. Абашин қалинга нисбатан бу ерда кўпол термин ишлатгани билан у бошқа нарсани назарда тутган. Яъни «фикция» сўзида у «рамзий, номига» деган маъноларни назарда тутган. Унинг ёзишича: «... далилларга кўра қалин, агар у оддий ҳуқуқда никоҳ шартининг бир қисми деб тушунилса, – бу фикция (яъни рамзий, номига бажариладиган, фиктив), диний маросим формуласи, обрў-этибор белгиси».⁵²

Бу борада Н.А. Кисляков⁵³ ҳам «ўзбекларда шу нарса кўзга ташланадики, қалин бир қатор ҳолларда тўлик шаклда намоён бўлади, бошқа ҳолларда эса қийматида камаяди, қисқаради ва қандайдир фикцияга айланади ёки тўй байрамининг харажатлари ва янги келин-куёвлар таъминланишига кетадиган харажатларга айтилади», дейди. Буни С.Н. Абашин «бошқача қилиб айтганда, қалин ва сеп, қалин ва тўй харажатлари ўртасида моҳиятан ҳеч

⁵¹ Абашин С.Н. Калым и маҳр в Средней Азии. О «границах» в социальных отношениях / Человек и право. Книга о Летней школе по юридической антропологии (г. Звенигород, 22–29 мая 1999 г.). М., 1999, стр. 160.

⁵² Ўша жойда, стр. 158.

⁵³ Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969, стр. 77.

қандай чегара йўқ», деб тушунтиради.⁵⁴ Аммо шу билан бирга Н.А. Кисляков шуни тан оладики, у асосланган далиллар тасодифий ва тўлиқ эмасдир. Қалинга ўхшаш хулосага маҳрни таҳлил қилганда ҳам келиш мумкин, деб қўшимча қилади С.Н. Абашин. У ўз фикрини куйидагича изоҳлайди: «Маълум бўлишича, маҳр – бу ҳам фикция, диний маросим формуласи ва обрў-этибор белгиси экан. Шу билан бирга, бир хил ҳолатларда қалин ва маҳр бир-бирларига тўлиқ қўшилиб кетади, бошқа ҳолатларда бир-бирларини ўзаро тўлдириб турадиган ҳодиса сифатида зид қўйилади. Ҳар ҳолда, қалин ва маҳр ўртасида чегара йўқ, худди шунингдек, қалин билан сеп ўртасида, қалин билан тўй харажатлари ўртасида ҳам чегара мавжуд эмас. Аниқроқ қилиб айтганда, бу чегаралар сеп алмашинувини мусулмон хусусиятини уқтириб ўтмоқ учун диний маросимда ёки ўзининг моддий тўқлигини ва оиласини таъминлай олишга қодирлигини ошқора равишда (жамоат олдида) кўрсатиш муҳим бўлганда ва ҳоказоларда пайдо бўлади».⁵⁵

Бу билан С.Н. Абашин маҳр, қалин, сеп, тўй харажатлари бир нарса деган тўхтамга келган. Аслида эса бундай эмас. Маҳр билан қалиннинг қандай фарқи борлигини кўриб чиқдик. Қолганларида ҳам худди шундай фарқ мавжуд. Сеп билан тўй харажати икки томон ҳам қилади. Куёв томон келинга, келин томон куёв томонга сеп қилади, ҳар бири ўз харажати кўтаради (куёв томон фақат ошнинг хомини беради, холос), куёв томондан келган ҳар хил пишириқлар, таомларни ҳам келин томон ўзиники билан алмаштириб қайтаради. Тўғри, С.Н. Абашин айтганидек, улар ташқаридан бир хил кўринади. Лекин маҳр, сеп, тўй харажати ва қалин – бу ҳар хил нарсалар ва уларни адаштириш керак эмас.

Демак, шариат, мусулмон ҳуқуқи фақат маҳрни тан олади, аммо қалин моҳиятига кўра исломнинг энг муҳим асосларига зид бўлмаганлиги туфайли, мусулмон бўлмаган бу одатни маҳаллий руҳонийлар рад қилмайди.⁵⁶

⁵⁴ Абашин С.Н. Калым и маҳр в Средней Азии. О «границах» в социальных отношениях / Человек и право. Книга о Летней школе по юридической антропологии (г. Звенигород, 22–29 мая 1999 г.). М., 1999, стр. 158.

⁵⁵ Ўша жойда, стр. 159.

⁵⁶ Қаранг: Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886, стр. 203.

Валдемар Жокелсон ҳам Туркистон халқлари ҳақида маълумот берар экан, бу ерда никоҳ фақат қалин тўлангандан сўнг ўқилади, дейди.⁵⁷ Агар куёв қалинни узоқ муддат тўласа, никоҳ ҳам шунча муддатга чўзилган.⁵⁸ Фақат қалин тўлиқ тўланганидан сўнг ёки қизнинг ота-онаси «қалин тўланди» демагунларича, ҳатто қалин охиригача тўланмаган бўлса ҳам, куёв қизга эрлик қилиши мумкин бўлган.⁵⁹ Бироқ эр-хотин бир ажрашиб, иккинчи бор никоҳдан ўтганда қалин тўланмаган.⁶⁰

Хулоса қилиб айтганда, қалиннинг юзага келиши ислом динига боғлиқ эмас, балки иқтисодий ҳаёт талабидан келиб чиқиб келин ва куёв оиласини бутлаш мақсадида харажат қилинади. Маҳр эса аёлнинг иқтисодий тангликда қўллаб-қувватлайдиган кўчмас мулкидир.

⁵⁷ Jochelson W. Peoples of Asiatic Russia. The American Museum of Natural History, 1928, p. 86

⁵⁸ Қаранг: Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886, стр. 196; Отахўжаев Ф.М. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. Т., 1995, 39-б.

⁵⁹ Узбеки. (Народы России. Среднеазиатские народы) / Природа и люди. Иллюстрированный журнал, литературный, научный и политический. 1880, декабрь, стр. 9.

⁶⁰ Отахўжаев Ф.М. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. Т., 1995, 39-б.

ҚАЛИННИ БЕКОР ҚИЛУВЧИ ОДАТЛАР

Минтақада юқорига нисбатан куйи ижтимоий қатламлар кўпроқ бўлиб келганлиги сабабли қалинни бекор қилувчи ёки унинг миқдорини маълум даражада камайтиришга қаратилган одатлар ибтидоий даврдан то ҳозиргача сақланиб қолган.

Булардан ибтидоий жамоа тузумининг емирилиш даврида пайдо бўлган қалиннинг бир тури *куёвнинг ишлаб беришидир*. Бунда матрилокал яшаш қолдиқлари энди янги шароитда, одатда жуда катта қалинни тўлаш қийин бўлгани учун вужудга келаётган янги шакл билан қўшилиб кетиши намоён бўлган. Бизгача у «*куч куёв*» ёки масхараланган тарзда «*кучук куёв*» одати⁶¹ (Ўзбекистон жанубида) сифатида етиб келиб, қалин тўлашга қурби етмаган йигитлар қизнинг отасиникида қалин ўрнига ишлаб бериши керак бўлган. Бунда куёвнинг хизмати тўй ва қалин харажатини қоплагач, хотинини олиб қайнотаникидан чиқиб кетиши ҳам мумкин. Ҳозирда бу одат, агарда алоҳида бир ҳолларда учраб қолмаса, умуман олганда, йўқолиб кетган.⁶²

«*Ичкуёв*»⁶³ одати қирғизларда *куч куёв*, тожикларда *хонадомад*, ўзбекларда *ичкуёв* (қарлуқларда *куч куёв*) шаклида учрайди. Бу одатга кўра, оилада бир неча қиз ёки битта қиз бўлиб, ўғил бўлмаган ҳолларда куёвга келиннинг уйида яшаш шarti билан қиз беришган. Ўғли бўлмаган қизнинг ота-онаси қизини ақлли, меҳнаткаш йигитга эрга бериб, уни ўзига маҳрам – *ичкуёв* ўғил қилиб олганлар, шу билан биргаликда куёв қизнинг уйига

⁶¹ Қаранг: Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек оиласи тарихидан. Т., 1995, 87-б.; Косвен М.О Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Т., 1960, 215-б. ва б.

⁶² Дала маълумотлари: Тошкент ш., 2002–2006 й.; Тошкент в. (Бўстонлик т.), 2004 й.; Самарқанд ш., 2001–2002 й.; Андижон в. (Андижон ш., Булокбоши ва Хўжаобод т.), 2004–2006 й.; Фарғона в. Кўкон ш., 2004 й.; Наманган в. (Наманган ш., Поп т., Поп ш.), 2006 й.; Қашқадарё в. (Китоб ва Шахрисабз т.), 2004 й.; Сирдарё в. (Сардоба т.), 2005 й.; Хоразм в. (Урганч ш., Хива ш., Янги арик т., Қўшқўпир т.), 2005 й.; Бухоро в. (Бухоро ш., Шофиркон т.), 2007 й.

⁶³ Қаранг: Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек оиласи тарихидан. Т., 1995, 87-б.; Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Т., 1960; Лобачёва Н.П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // ЭО. 1999, № 3, стр. 59–60; Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фан. номз. ... дис. Т., 2002, 36-б.

хўжаликни юритувчи ишчи кучи сифатида, яъни хизматга келган. Бунда ҳам қалин тўланмаган, агар куёв камбағал оиладан бўлса, тўй харажатлари қизнинг ота-онаси зиммасига тушган. *Ичқуёв* бўлиш кўпоқ ночор оила йигитларига насиб этган. Қалин тўлашга қурби етмасдан уйланган ичқуёв умр бўйи қизнинг отасиникида ишлаган ва яшаб қолган, қайнотасининг топшириғи, кўрсатмаси, маслаҳати билан иш кўрган, рўзғорнинг барча маъсулиятли юмушлари унинг зиммасига тушган.

Н.П. Лобачёвнинг 1950 – 60-йилларда Хоразмда олиб борган тадқиқотиغا кўра, бу ерда *ичқуёвга* асосланган никоҳлар кўп учраган. Шунингдек, Н.П. Лобачёва хоразмликлар орасида бундай никоҳ маъқулланмаслигини қайд қилган ҳолда, «ичқуёвлик»ка қалинни тўлашга қурби етмаган, моддий таъминланмаган кишилар рози бўлган, деб таъкидлайди. 1968 йили Хазораспда олиб борган тадқиқотида, *ичқуёв* бўлган ахборотчи халқнинг унга нисбатан ёмон кўз билан қараганлиги боис қураётган уйини тезроқ битириб, унга кўчиб ўтиш истагини билдирган.⁶⁴

Ўзбекистонда бугунги кунда ҳам *ичқуёв* бўлиш кузатилади. Аммо бундай ҳоллар қалинни тўлолмаганликдан эмас, балки қиз ота-онасининг ўғли бўлмай (ўғли бўлиши ҳам мумкин), йигит эса моддий ёрдамга муҳтож бўлганда ёки куёв моддий ёрдамга муҳтож бўлмаса ҳам, келин ота-онасининг ўғли бўлмаганлиги сабаб, уларнинг ёлғиз қолмасликлари учун уни ўзларига ўғил қилиб олишмоқчи бўлганда учрайди. Лекин охириги пайтларда *ичқуёв*ларга ҳаваси (ёки ҳасади) келадиганлар ҳам учраятти. Бироқ халқ орасида бундай никоҳ маъқулланмайди.⁶⁵ «Омади келиб текин уйлик бўлиб қолди» ёки «Квартирада сиқилиб яшарди, энди ҳовлида мазза қилиб турибди» деганларни ҳам учратдик.⁶⁶

Қалиннинг кўплиги ва кўпинча уни тўлаш имкониятининг йўқлиги **қизни олиб қочиш** одатини моногомия ва

⁶⁴ Лобачёва Н.П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // ЭО. 1999, № 3, стр. 60.

⁶⁵ Дала маълумотлари: Тошкент ш., 2002–2006 й.; Тошкент в. (Бўстонлик т.), 2004 й.; Самарқанд ш., 2001–2002 й.; Андижон в. (Андижон ш., Булоқбоши ва Хўжаобод т.), 2004–2006 й.; Фарғона в. Кўкон ш., 2004 й.; Наманган в. (Наманган ш., Поп т., Поп ш.), 2006 й.; Қашқадарё в. (Китоб ва Шахрисабз т.), 2004 й.; Сирдарё в. (Сардоба т.), 2005 й.; Хоразм в. (Урганч ш., Хива ш., Янги ариқ т., Кўшқўпир т.), 2005 й.; Бухоро в. (Бухоро ш., Шофиркон т.), 2007 й.

⁶⁶ Дала маълумотлари: Тошкент ш., 2006 й.

патрилокалликка ўтиш даврида вужудга келтирди, бу иш одатда қизнинг розилиги билан бўларди. Бундай никоҳ усули жуда кам учрайдиган ҳодиса бўлган.⁶⁷

Қиз олиб қочиши одати Қашқадарё воҳаси аҳолиси орасида ҳозирда ҳам учраб туради. Ота-она қизини севган, ёқтирган йигитига бермаганида ёки йигит хонадони қалин пули ва тўй харажатларини тўлай олмаганда, қизнинг хоҳиши билан йигит уни олиб қочган. Кейинчалик қизнинг ота-онаси қизини шу йигитга беришга розилик билдиришган. Икки томон келишиб, ихчамгина тўй қилишган, қалин эса тўланмаган, баъзан қисман бўлса-да, эл удуми сифатида қалин тўланган. Агар қиз мажбуран олиб қочилса, келтирилган маънавий зарари учун куёв томон мол ва пул билан катта товон тўлаган ҳоллар ҳам бўлган.⁶⁸

Қалинни бекор қилувчи одатлардан яна бири «*суяк алмашиш*» («*суяк олмаш*»)дир, яъни *қиз алмашиши*. Буни «*қарши қуда*», «*қайчи қуда*» деб ҳам аташади. Бу никоҳ тури жуда қадимий бўлиб, бир томондан гуруҳли никоҳ билан боғланган, иккинчи томондан эса куёв томон шу йўл билан қалин тўлашдан қутулган.

Н.П. Лобачёва 1958 йилда Хоразмда қилган тадқиқотида кўра, 32 ёшида уйланган ахборотчи ўзига хотин олган уйга, сингисини эрга берган. Тўй бир кунда бўлган. Бунда ҳар бир оила тўй харажатини ўзи кўтарган. Қалинсиз, соддагина, ҳеч қандай жанжалсиз, бир тўхтамга келган ҳолда, кам харажатли тўй ўтказишган.⁶⁹

Қашқадарё воҳасида (воҳанинг баъзи қишлоқларида «*қайчи қуда*» деб ҳам юритилади) бу одат воҳада истиқомат қилувчи ўзбеклар, тожиклар, туркманлар ва арабларда ҳозирги кунгача сақланиб қолган.⁷⁰ Қарши қудачилик таомилида иқтисодий тежамкорлик устуворлик қилган ва шунингдек, бу удум орқали қариндошчилик ришталари янада мустаҳкамланган. Никоҳнинг

⁶⁷ Косвен М.О. Ибтидий маданият тарихидан очерклар. Т., 1960, 135–136-б.

⁶⁸ Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фан. номз. ... дис. Т., 2002, 37-б.

⁶⁹ Лобачёва Н.П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // ЭО. 1999, № 3, стр. 58.

⁷⁰ Дала маълумотлари: Қашқадарё в. (Китоб ва Шаҳрисабз т.), 2004 й.

бундай шакли аҳолининг камбағал қатлами орасида нисбатан кўпроқ учрайди.⁷¹

Бу одат ҳозирги кунда Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида ҳам учраб туради,⁷² аммо қалин туфайли эмас. Балки икки қудда шу йўл билан қизларини бахтли қиламиз деб ўйлайди, яъни қизини берган ота-она тушган жойида уни хафа қилишмайди деб ўйлайди, чунки уларнинг қизи ҳам буларга келин бўлиб тушган. Аммо бу одат ҳар доим ҳам яхши натижа беравермайди. Сабаби, оилада ҳар хил майда-чуйда гаплар бўлиши мумкин, бундай ҳолларда эса бир оиланинг жанжали иккинчи бир оиллага ҳам ўз таъсирини ўтказмай қўймайди. Айнан шу сабабли бундай никоҳлар охириги пайтда халқ орасида маъқулланмаяпти.

Ундан ташқари «бел қудда» (Қашқадарёда «ич қудда») одатида ҳам қалин тўланмаган. Бунда ҳали туғилмаган болалар унаштирилган бўлиб, тўйнинг қалиндан бошқа расм-русумларига амал қилинган.⁷³ Бел қудда бўлишда икки қадрдон дўст ҳомиладор хотинлари қиз ва ўғил туғишса, дўстлик ришталарини янада мустаҳкамлаш учун келгусида қудда бўлишни ният қилади. Ҳомиладор аёллар қиз ва ўғил туғишса, севинч билан бир-бирларини «қудда» деб атайдилар. Ҳомиладор аёлларнинг иккаласи ҳам ўғил туғишса, улар бир умрлик дўст бўлганлар.⁷⁴ Масалан, давлат тўнтаришига қадар (1917) Зарафшон воҳаси ўзбекларида ҳали туғилмаган болаларни унаштириш қишлоқ оилаларида ҳали амалда бўлган. Бир ахборотчининг айтишича, унинг опасини ҳали туғилмасдан олдин унаштиришган. Туғилгандан сўнг, қиз икки ойлик бўлгач, *фотиҳа* унаштириш маросими бўлиб ўтган.⁷⁵

⁷¹ Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фан. номз. ... дис. Т., 2002, 36-б.

⁷² Дала маълумотлари: Андижон в. (Андижон ш., Булоқбоши ва Хўжаобод т.), 2004–2006 й.; Наманган в. (Наманган ш., Поп т., Поп ш.), 2006 й.; Хоразм в. (Урганч ш., Хива ш., Янги арик т., Қўшқўпир т.), 2005 й.

⁷³ Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969, стр. 88–89; Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек оиласи тарихидан. Т., 1995, 86-б.

⁷⁴ Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фан. номз. ... дис. Т., 2002, 33-б.

⁷⁵ Моногарова А.Ф. Семья и семейный быт / Этнографические очерки узбекского сельского населения. М., 1969, стр. 226.

«Бешик куда» («бешик кетди», «бешиккертти», «кулок тишлар», «кулок тишлатар», кўнғиротларда – «этак чартиш», Сурхондарё ва Қашқадарё ўзбекларида – «этак йиртиш», Қашқадарё воҳасида «сирға тақди», «этакка солди», «оёқ боғлатди» («кўган солди») деб номланган одатда⁷⁶ қалин ҳажми кам бўлган, ўғил боланинг отаси боласи балоғатга етгунча хўжаликка зарар етказмай қалиндан қутилиб боришни, қизнинг отаси эса қалин ҳисобига берилган чорвадан фойдаланишни назарда тутган.

Бу одат замирида ҳам ўзининг қонуниятлари бор. Масалан, XX асрнинг бошларигача Қашқадарёнинг қуйи қисмида қиз туғилган оилага ўғил боланинг (5 – 6 яшар) онаси шартлашиш учун келган. Ўғилга чақалоқ қизалоқ сўралган. Ота-онаси, қариндош-уруғи рози бўлса, *кулок тишлаш* одати бўлган. Болақай бешикда ётган қизалоқнинг «кулоғини тишлаган», яъни ўғил бола қизалоқнинг кулоғини оҳиста тишлаб қўйган. Бу билан унга эга, ҳомий, ҳамроҳ саналиб қолган. Маросим уларнинг устидан турли ширинликлардан сочқи сочиб нишонланган. Қизалоқ вояга етса шу болага турмушга чиқади, дея кексалар, ўтирган аёллар дуо қилишган. Тадбирга бир домла чақирилиб, қишлоқ оқсоқоллари гувоҳлигида «расмийлаштирилиб» қўйилган. *Бешик кетди* дегани «қизимиз бешикданок совчисиз ўз муносиб харидорини топиб, сотилиб кетди», деган маънони берган.⁷⁷ Қашқадарё воҳасида ушбу одат *бешиккертти* ёки *бешик кетди* номи билан машҳур бўлиб, мазмунан Юқори Зарафшон водийсидаги *бешиккертти* одатига яқиндир. Қашқадарё ўзбекларидаги *бешик кетди* удуми бўйича қиз томон розилик бергач, бўғирсоқ пиширилиб тарқатилган. Чунки бўғирсоқ қадимдан ўзбеклар орасида серпуштлик рамзли белгиси ҳисобланган. Воҳада айнан шу маросимдан сўнг бўлғуси келин-куёвнинг яқин қариндошларига, қўшниларига, маҳалла ва қишлоқ аҳлига қизнинг «боши боғланганлиги» маълум қилинган.⁷⁸

⁷⁶ Қаранг: Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969, стр. 89; Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек оиласи тарихидан. Т., 1995, 86–87-б.; Мардонова Г. Нур тўла уй. Т., 1992, 11-б.; Махмуд Саттор. Ўзбек удумлари. Т., 1993, 22-б.

⁷⁷ Махмуд Саттор. Ўзбек удумлари. Т., 1993, 22-б.

⁷⁸ Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фан. номз. ... дис. Т., 2002, 31-б.

Этак йиртиш одатига кўра, икки оила аъзолари узаро келишгач, 1 – 3 ёшли қизалоқ ва ўғил боланинг этакларини бирлаштириб, учидан йиртиб қўйилганки, бу ҳам уларнинг бир-бирига аташтирилганини билдирган. Қўнғирот ўзбекларида бу удум «этакчартиш» деб аталган. Ушбу маросимда ҳам бўғирсоқ пиширилиб, элга маълум қилинган. Қизалоқнинг бошига рўмолча, ўғил боланинг бошига эса дўппи кийдириб қўйилган.

«Оёқ боғлаш» одати бешикдаги қиз чақалоқнинг ўғил болага аталганини билдиради. Икки томон аёллари бўғирсоқ пишириб, қизалоқнинг аташтирилганлигини маҳалла аҳлига маълум қилганлар. Бу қизалоқнинг ўғил бола хонадонига бир умр боғлиқлигини билдиради, шу билан биргаликда қизалоқни ёмон кўзлардан сақлайди. «Кўган ип» чақалоқнинг чилласи (қирқи) чиққанидан сўнг олинган ва қулоғига сирға сифатида тақиб қўйилган.

«Этакка солди» удуми туғилган қизалоқнинг доя аёл томонидан бирор гўдак ўғилнинг номини айтиб, вояга етса шу йигитга турмушга чиқади, деб этагига солинишини билдиради.⁷⁹

Юқоридаги маросимлар, хусусан *бел қуда* одати ҳам Қашқадарё воҳасида кўпни кўрган бир никоҳли аёл томонидан қўшиқлар, дуолар айтилган ҳолда амалга оширилган. Ўғил ва қизлар ёшлигидан бир-бирига рамзий унаштирилиши ёки *бахшанна* қилиб қўйилиши орқали бўлажак қудалар болалар вояга етгунларича бир-бирларини синаганлар. Сайил, байрамлар ва тантаналарда қизга ўғил боланинг хонадони ўғли номидан совғалар «хайитлик» (рўмол, кўйлак, газмол, ширинлик кабилар) жўнатиб турган ҳамда қудачилик рамзи сифатида оғирини енгил қилишда узаро кўмаклашганлар. Никоҳ тўйида эса қалин пули миқдори камайтирилган ва тўй харажатлари анча кам сарфланган. Г.С. Тошеванинг маълумотларига кўра, воҳада бундай одатлар туфайли турмуш қуриб, бахтли ҳаёт кечираётган оилалар кўплай учрайди ва ҳозирда ҳам бу удум қисман бўлса-да, воҳанинг чўл ва тоғ олди қишлоқларида сақланиб қолмоқда.⁸⁰

Жиззахда ўғил чақалоқнинг уйидагилар совға-саломбилан қиз чақалоқникига борганларида, келтирилган ширинликлар бешик

⁷⁹ Уша жойда, 32-б.

⁸⁰ Уша жойда, 33-б.

устидан сочилишига рухсат этилса, бу қиз томоннинг розилигини англатган.⁸¹

Зарафшон воҳасининг Булунғур туманида *бешик кетдининг* ўзгача тури бўлган. Қиз чақалоқ туғилган хонадонда қизнинг чилласи чиқиб, бешикка белаш маросими, яъни бешик тўйида қариндошлардан (қариндошлик иплари узилмасин деган ниятда) ё ўртоқларидан бири ният қилиб етаклаб борган 3 – 4 яшар ўғилчасига чақалоқ қизни «сўратади». Оиланинг қариялари ва ота-онаси розилик беришсагина, ўғил болага қизнинг кулоғини «тишлатганлар».⁸²

Зарафшон воҳаси қишлоқларида бешиклигидаёқ унаштирилган болаларга 8 – 9 ёшларигача бирга ўйнашга рухсат берилган, уларнинг ўзларига келин-куёвликлари ҳақида гапирилмаган. Фотиҳа тўйдан кейин улар бир-бирларидан ва ўз навбатида, бир-бирларининг қариндошларидан қочишни бошлаганлар. Агар кичик ўғли бўлган ота ўзининг дўстлари ёки танишларидан бирининг қизини ўғлига олиб бермоқчи бўлса-ю, аммо қиз ота-онасининг қандай жавоб беришини аниқ билмаса, у ҳолда ота ширинликларни олиб қиз уйига келиб, эшик олдини чопони билан супурган ва ширинликларни сочган. Қизнинг ота-онаси ердаги ширинликларни кўриб, уларнинг қизларига кимдир совчи бўлаётганини пайқаганлар. Кейинчалик совчи бўлаётган томон уларга бу ишни айнан улар қилганлигини билдирган. Бундай ҳолатда қизнинг ота-онаси рози бўлишга ҳамда агар уларнинг қизлари тирик бўлса, албатта уларнинг ўғилларига турмушга беришларини ваъда беришга мажбур бўлардилар. Кўп ҳолларда жисмоний камчиликлари бўлган ўғил болаларга ота-оналар келинни айнан шундай йўл билан топишган.⁸³ Ўз навбатида, бундай ҳолат, шунингдек яна бошқа сабабларга кўра (улар куйида гапирилади), бу одатнинг XX асрнинг иккинчи ярмидан йўқолиб кетишига сабаб бўлди. Туғилмасдан ёки бешиклигидаёқ унаштирилганлар бўлган бўлса ҳам, бу даврга келиб уларнинг ўзаро никоҳ қуришлари фақат ўзларига боғлиқ бўлиб қолган эди.

⁸¹ Мўминова З. Жиззах бағридан келур наволар... // Саодат. 1990, № 9. Илова.

⁸² Соатова С.А. Юкори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср боши): Тарих фан. номз. ... дис. Т., 1999, 39–40-б.

⁸³ Моногарова А.Ф. Семья и семейный быт / Этнографические очерки узбекского сельского населения. М., 1969, стр. 226-227.

Бу одатнинг яхши томони – ота-она ўзи кўнгли тортган хонадон билан қуда-анда бўлади, яъни бунда чақалокнинг «хусли» ё «яхши тарбия кўрган»лигига қараб эмас, балки ота-онасига (одам шаванда, тагли-тугли, моддий томони ва ҳ.) қараб қудачиликка интилганлар. Қадим замонларда бундай «қудачилик» маросими қабилалар ўртасидаги уруш-жанжалларга чек қўйган.⁸⁴ Тўйга қадар ўртада яхши кўшничилик, «ол товоғим, бер товоғим» бўлиб турган. Улғаётган қиз ўз умри давомида йигитга, йигит эса қизга ғойибона меҳр, интиқлик, ҳурмат билан вояга етишган. Икки томондаги ота-она ҳам шунга муносиб ҳаракат, янги тузилажак оила тадоригини анча узоқдан кўриб боришган. Кўп йиллар давомида бир-бирларини синаб, кам-кўстларини тўлдириб боришган. Маънан, жисман ва руҳан бир-бирларига тайёрланиб «бир олманинг икки палласи» бўлиб, комил топишган. Бундай синамол, узоқ жараёни покдомонлик билан босиб ўтган йигит-қиздан яхши оила вужудга келган.

Бу одатнинг ёмон томони эса бундай синовдан барча йигит-қизлар ҳам ўта олмаган. Албатта, қадимда патриархал муносабатлар ҳукмрон бўлган даврда, бу одатга кўпроқ амал қилинган, чунки фарзанд ўз ота-онасининг раъйини қайтара олмаган. Ҳаммасини ота-оналар ҳал қилганлар. Аммо Совет даврига келиб, бу одат ҳам қораланади. «Сени партия, комсомол, давлат ҳимоя қилади, ота-онанг, қариндошларинг фикри билан ҳисоблашма, улар тўйингга розилик бермаса, комсомол тўйлари қиламиз», деб бадий асарлар яратилди, оммавий ахборот, кино, театрларда ҳам ташвиқот ишлари олиб борилди.⁸⁵ Бу эса ёшларнинг ўз ота-онасига қарши чиқишига олиб келди. Бу одатнинг ижобий томонидан ташқари, салбий томонини ҳам инобатга олиш керак, яъни танланган йигит-қиз ҳар доим ҳам бир-бирига муносиб бўлавермаган, натижада, оила бахтсиз бўлиб қолиши эҳтимоли ҳам катта эди. Вояга етган йигит-қиз бир-бирига ёқмаслиги мумкин, ундан ташқари ота-оналар ҳам ўз

⁸⁴ Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. Т., 1993, 22-б.

⁸⁵ Дала маълумотлари: Тошкент ш., 2002–2006 й.; Тошкент в. (Бўстонлик т.), 2004 й.; Самарқанд ш., 2001–2002 й.; Андижон в. (Андижон ш., Булоқбоши ва Хўжабод т.), 2004–2006 й.; Фарғона в. Қўқон ш., 2004 й.; Наманган в. (Наманган ш., Поп т., Поп ш.), 2006 й.; Қашқадарё в. (Қитоб ва Шаҳрисабз т.), 2004 й.; Сирдарё в. (Сардоба т.), 2005 й.; Хоразм в. (Урганч ш., Хива ш., Янги арик т., Кўшкўпир т.), 2005 й.

фарзандларига бошқа яхшироқ, муносиброқ куёв ёки келин ҳоҳлашлари мумкин эди.

Айнан шу сабабдан ҳам, бу одатлар аста-секинлик билан барҳам топмоқда. Фақат баъзи вилоятларнинг қишлоқларида буларни кўриш мумкин. Қишлоқ ва шаҳар муҳитини солиштириб бўлмайди. Қишлоқда ҳамма бир-бирини яхши танийди, бу одатнинг амал қилинишига озми-кўпми шароит бор. Шаҳарларда,⁸⁶ шу жумладан, пойтахт – Тошкентда бу одат XX асрнинг иккинчи ярмида анча камайган. Тошкент шаҳрида бу одат 1999 – 2000 йилларда баъзи оилаларда учратилди, холос. Бу ҳам оилаларнинг яқинлиги ёки қариндошлиги боисдир.⁸⁷ Ҳозирги пайтда янги урф-одатлар шаклланаётган бир шароитда *Бел қуда* ва *бешиқ қуданинг* тикланиши амри маҳол. Фақат айрим оилалардагина бундай удум учраб қолмаса, моҳиятан олганда, бу одат йўқолиб кетди.

Қалин тўламасликнинг яна бир йўли мавжуд эди. XIX асрнинг охирларида Фарғона водийсида агарда куёв *қиз томоннинг тўйга кетадиган харажатларини ўз бўйнига олса*, у ҳолда қалин тўланмаган.⁸⁸ Бундай йўл қалиннинг қиймати тўйнинг ўзига кетадиган харажатларидан баланд бўлган ҳоллардагина куёвга қулай бўлиши мумкин бўлган. Чунки у пайтда қалиннинг миқдори тўйга кетадиган сепга, харажатларга ё тенг келган ё яқин келган. Шунинг учун бундай одат кенг тарқалмаган.

Шундай қилиб, хулоса қилишимиз мумкинки, юқоридаги қалинни бекор қилувчи одатлар, асосан, моддий қийнчиликда бўлган оилаларга анча енгилликлар яратган. Албатта, баъзи одатлар (масалан, *бел қуда*, *бешиқ кетди*) фақат оилаларнинг моддий қийнчиликда бўлганлиги туфайли бажарилмаган. Лекин кўп ҳолларда юқоридаги одатларга ўғлини уйлантиришга қийналган оилалар амал қилган. Қалиннинг нархи ҳозирга келиб анча тушиб кетган бўлса ҳам, бугунги кунгача сақланиб қолган бу

⁸⁶ Дала маълумотлари: Тошкент ш., 2002–2006 й.; Тошкент в. (Бўстонлик т.), 2004 й.; Самарқанд ш., 2001–2002 й.; Андижон в. (Андижон ш., Булоқбоши ва Хўжабод т.), 2004–2006 й.; Фарғона в. Қўқон ш., 2004 й.; Наманган в. (Наманган ш., Поп т., Поп ш.), 2006 й.; Қашқадарё в. (Житоб ва Шаҳрисабз т.), 2004 й.; Сирдарё в. (Сардоба т.), 2005 й.; Хоразм в. (Урганч ш., Жива ш., Янги ариқ т., Қўшқўпир т.), 2005 й.

⁸⁷ Дала маълумотлари: Тошкент ш., 2001 й.

⁸⁸ Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886, стр. 207.

одатларга' одамлар энди қалиндан кутилиш туфайли амал қилмаяпти. Масалан, водий аҳолисининг асосий қисми қалин бериш одатига моҳиятан амал қилмаса-да, қалинни бекор қилувчи одатларнинг баъзилари эса ҳалигача сақланиб қолган (масалан, *ичкуёв, қарши қуда, қулоқ тишлаш*).

ҚАЛИННИНГ БЕРИЛИШИ

Кўп сонли тарихчилар, сайёҳларнинг гувоҳлик беришича, қалиннинг ижроси, тўланадиган маблағ сони ва сифати вилоятлар, туманлар аҳолиси ижтимоий ишлаб чиқаришига ҳам боғлиқ бўлган экан. Ҳозирда ҳам қалин худди шундай хусусиятларга эга. Қалиннинг берилиши ҳамма жойда ҳам бир хилда эмас. Биргина Тошкент шахрининг ўзида қалинни бир неча маросимда бериш мумкин (1, 2, 3-диаграммалар).⁸⁹

Ибтидоий жамоадан то ҳозирги давргача баъзи вилоятларда (асосан, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида) амал қилиниб келинаётган одатлардан яна бири, бу *қалиннинг маълум миқдорини тўлаб, қолганини кейин тўлашдир*. Фақат, бу одат бизгача ўзининг анча ўзгарган шаклида етиб келган. Ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши даврида қалиннинг маълум миқдори тўлангандан кейин (кўпинча ярми), куёв ўз хотини билан жинсий алоқага киришиш ҳуқуқига эга бўлган, фақат қалиннинг қолган қисмини тўлагандан сўнг хотинини ўз уйига кўчириб олиб кетган. Ҳозирда бу одатга диний тус берилиб, қалиннинг маълум миқдорини ($\frac{1}{3}$ қисми) *фотиҳа тўйидан*⁹⁰ олдин, қолганини *фотиҳада беришади*. Аммо куёв энди келин билан жинсий алоқада бўлиши мумкин дегани эмас. Исломи дини бундан этади.

Бироқ юқорида келтирганимиздек, ислом дини ибтидоий даврдан XIX аср охири XX аср бошларигача сақланиб келаётган удумларнинг ҳаммасига ҳам ўз таъсирини ўтказмаган. Ўзбекистоннинг айрим вилоятларида бундай удумлар сақланиб, улар қаторида, жумладан, матрилокал никоҳ қолдиқларидан Қашқадарёда «қаллиқ ўйини», Сурхондарёда «қанник ўйини»ни кўрсатиш мумкин. Унда *фотиҳа тўйи* ўтгач, йигит қизни кеча қоронғусида келиб юрган. Йигит ва қизнинг яширинча тунлари

⁸⁹ Этносоциологик тадқиқот: Тошкент ш., 2007 й. Сўровнома 100 кишидан олинган, шуларнинг 58 % аёллар, 42 % эркаклардир. Ахборотчиларнинг ёши: аёллар – 19 – 68 гача; эркаклар – 20 – 59 гача. Ахборотчиларнинг ижтимоий аҳволи: ишчи (саноат) 11 %; хизматчи 65 %; нафақадор 3 %; бошқа (талаба, уй бекаси, хунарманд, тадбиркор, савдогар) 21 %.

⁹⁰ *Фотиҳа тўйи* – қиз билан йигитни унаштирилганлиги муносабати билан ўтказиладиган кичик тўй, унаштиришдир.

Тошкент шаҳрида сут пули (қалин)нинг берилиши

1-диаграмма
(Умумий)

2-диаграмма
(Аёллар)

3-диаграмма
(Эркаклар)

учрашиб туришига опалари ёки янгалари кўмак берган. Фотиҳадан тўйгача бўлган ораликда қудалар бир-бирларини совға-салом билан йўқлаб туришган. Никоҳ тўйи эса фотиҳадан 2 – 3 ой ўтгач қилинган. Агар куёв тўйга тайёр бўлмаса, бунда ҳам совчилар ўртага тушиб, тўйни кечиктириш ҳақида келишганлар. Тўй баъзан 2 – 3 йилга ва ундан ҳам ортиқ муддатга чўзилиб кетарди. Бунинг оқибатида мабодо қиз бола ҳомиладор бўлиб, бундан беҳабар йигит сафарда бўлса, ўша йигитнинг пичоғини ўртага қўйиб никоҳ ўқилган ва туғилажак бола ҳароми деган таънадан асраб қолинган.⁹¹ Ҳозирда бу одат умуман олганда йўқолиб кетган бўлса-да, аммо ҳали ҳам бир-бир чекка қишлоқларда учраб туради.⁹² Шунини айтиб ўтиш жоизки, 3 – 4 йил аввал муаллиф ҳам ҳатто Тошкент шаҳрида сурхандарёликлар томонидан ушбу одатнинг бажарилишига гувоҳ бўлган.

Зарафшон воҳасининг Иштихон, Пайарик туманларидаги қарияларнинг ҳикоя қилишича, қалин тўйнинг асосий шarti бўлиб, қалин бутунлай тўланмагунича тўй бўлмаган. Қалин топширилаётганда эса иштирок этган куёвнинг яқин қариндошларига келин томонидан чопон кийдирилган.⁹³

XIX асрнинг 80-йилларида Фарғона водийси ўзбекларида келин-куёвнинг ёшига қараб, куёвнинг моддий аҳволидан келиб чиқиб, қалин ё дарров тўланган, ё бўлиб берилиб, маълум бир вақтга чўзилган. Охиргисида куёв томон қалинни ҳар йили Рамазон байрами олдидан бериши шарт бўлган. Шу билан биргаликда қалинга қўшиб ҳар хил совғалар (оёқ кийим, кийим-кечак ва х.) ҳам берилган.⁹⁴

Эр-хотин Наливкинларнинг маълумотларига кўра, қалинни бўлиб тўлашда, айниқса, камбағал оилаларда келин балоғат ёшидан ўтиб кетишига қарамай, никоҳ бир неча йилларга чўзилиб кетган. Қалин туфайли камбағал оилаларда кўпинча катта жанжалгача ҳам борилган. Сабаби, қалиннинг аниқ миқдорини қиз томон кўпроқ ундириш мақсадида, йигит томон камроқ тўлаш мақсадида атайлаб

⁹¹ Мардонова Г. Нур тўла уй. Т., 1992, 19-б.

⁹² Дала маълумотлари: Қашқадарё в. (Китоб ва Шаҳрисабз т.), 2004 й.

⁹³ Соатова С.А. Юқори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср боши): Тарих фан. номз. ... дис. Т., 1999, 37–38-б.

⁹⁴ Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886, стр. 202.

белгиламаган. Натижада шундай жанжал кутарилар эдики, бу жанжални босиш учун бутун кишлок қариялари йиғилган. Ундан ташқари, ҳар йили қалиннинг маълум бир қисмини куёв тўлаб келганда, қиз томон уни бўлиб олгани учун кундалик ҳаётига ишлатган ва келажакда бўладиган тўйни ўйламаган. Тўй бўлганда эса ўзбек мақолига кўра қизлик уйда «ҳатто супурги ҳам қолмаган».⁹⁵ Эр-хотин Наливкинларнинг таъкидлашича, бундай ҳолатларда ота-она қиз сепига керакли бўлган кўрпа, ястик, кийим-кечак ўрнига, керакмас бўлган нарсаларни («всякую дрянью») берган. Куёвнинг уйига келган келин эса бу ерда қалин тўлаш натижасида пайдо бўлган қашшоқликка дуч келган. Эр-хотин Наливкинлар яна шуни қўшимча қиладиларки, қалин бериш одати бу ерларда шунчалик ўрнашиб олган эдики, уни тўламаслик уят ҳисобланган. Ҳатто қалин миқдори баланд бўлган қизлар бу билан мақтанганлар ҳам.⁹⁶ Қалин бериш қизнинг ота-онаси учун ҳатто иззат-икром деб ҳам ҳисобланган. Қалиннинг нархи қанчалик даражада баланд бўлса, бу шунчалик даражада қиз ота-онасининг ҳурмати баланд эканлигини кўрсатган.⁹⁷

Шуни айтиш керакки, бундай ҳолатни бугунги кунда Тошкент шаҳрида ҳам кўриш мумкин. Этнографик тадқиқот ўтказилаётганда баъзи бир ахборотчилар уларга қалин пули кам берилганидан ҳатто хафа бўлганларини билдирганлар. Ва аксинча, катта пул бериб олинганлар эса мақтаниб гапирганлар.⁹⁸

Юқорида кўрсатилган удумлар халқнинг камбағаллигидан, яъни қалинни тўлашга қурби етмаганлигидан вужудга келган.

Бугунги кунда қалин бир маросимда берилади, дейиш қийин. Қалин одатда фотиҳа тўйида берилади. Масалан, Қашқадарёда қалиннинг $\frac{1}{3}$ қисми фотиҳа тўйидан олдин, қолгани фотиҳада ёки ундан кейин берилади.⁹⁹ Тошкент шаҳрида қалин фотиҳа тўйида берилади. Агар никоҳдан олдин оила фотиҳа тўйи маросимини қилмасликни келишса, у ҳолда қалин *оқлиқ (оқ ўра)*¹⁰⁰

⁹⁵ Ўша жойда, стр. 209.

⁹⁶ Ўша жойда, стр. 209.

⁹⁷ Табышалиева А. Отражение во времени. (Заметки к истории положения женщин Центральной Азии). Бишкек, 1998, стр. 27.

⁹⁸ Дала маълумотлари: Тошкент ш., 2007 й.

⁹⁹ Дала маълумотлари: Қашқадарё в. (Китоб ва Шаҳрисабз т.), 2004 й.;

¹⁰⁰ *Оқлиқ* — тўйга розилик белгиси сифатида совчиларга совға қилинадиган оқ ёки оч, очик рангли газлама, румол, кийим-кечак.

маросимидан сўнг берилиши мумкин. Агар оқ ўрарга эркаклар келса, у ҳолда қалин оқлиқда берилади.¹⁰¹

2007 йил Тошкент шаҳрида ўтказган этносоциологик тадқиқотимиз ҳам, қалинни асосан фотиҳа тўйида берилишини кўрсатди. Бугунги кунга келиб Тошкентда фотиҳа тўйини қилаётганлар сони борган сари камая бораётганлиги туфайли (2003 йил дала маълумотларимизга кўра, 60 % аҳоли фотиҳа тўйини қилмаган. 2007 йилга келиб, бу кўрсаткич янада ошди) қалин ё оқ ўрар маросимида (Тошкентда одатда оқ ўрар маросимида *патир ушатиш (патир синдирди, нон синдириш)*¹⁰² маросими ҳам бўлади) ё ундан кейин ёки учта маросим (*оқлиқ, патир ушатиш, фотиҳа тўйи*) битта қилиб ўтказилганда берилади. Аммо шуни айтиш керакки, 1980 – 70-йилларда тўйлари бўлган респондентларда фотиҳа тўйи бўлган бўлса ҳам, қалин уларда оқ ўрарда (Тошкентда оқлиқни кўпроқ оқ ўрар деб аташади), алоҳида ҳолларда *патир синдирдида* берилган (1, 2, 3-диаграммалар).

Шуни таъкидлаш керакки, қалин қайси маросимда берилмасин, у албатта, эркаклар томонидан берилади.

Демак, ўтмишда тўйларда келин олишнинг дастлабки шартларидан бири сифатида қалин тўлаш юқори ўрин тутса-да, унинг ижроси ҳамма жойда бир хилда бўлмаган.¹⁰³

¹⁰¹ Дала маълумотлари: Тошкент ш., 2001–2007 й.

¹⁰² *Патир ушатиш* – унашиш, унаштириш маросими.

¹⁰³ Қаранг: Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек оиласи тарихидан. Т., 1995, 89-б.; Исмоилов Х. Ўзбек тўйлари. Т., 1992, 105-б.; Мусакулов А. Қалин // Мулоқот. 1992, №11–12, 52–53-б.; Народы Средней Азии и Казахстана. М., 1962, стр. 325; Лобачёва Н.П. Брак / Семейный быт народов СССР (отв. ред. Т.А. Жданко). М., 1990; Шаниязов К. Узбеки-карлуки. Т., 1964, стр. 142–144; Лобачёва Н.П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // ЭО. 1999, № 3, стр. 52–66; Лобачёва Н.П. Формирование новой обрядности узбеков. М., 1975, стр. 26; Жабборов И.М. Ўзбек халқи этнографияси. Т., 1994, 216-б ва б.

ҚАЛИННИНГ ҲАЖМИ

Қалиннинг ҳажми қизга қандай эркак уйланаётганлигига боғлиқ. Авваллари, агар қизга бева ёки ажрашган киши уйланаётган бўлса, у ҳолда қалин катта ҳажмда олинган. Иккинчи хотин олса, қалин икки баробар тўланган. Қалин ҳажмини аниқлашда куёв оиласининг моддий ҳолати ва қариндошлик алоқалари ҳам эътиборга олинган. Агар куёв яқин қариндош ёки яқин атрофда турса, қалин ҳажми қизнинг ота-онаси тўйга қиладиган харажатлари доирасида бўлган. Агар куёв бегона ва узоқ жойдан бўлса, қалин кўпроқ бўлган. Бундай ҳолларда куёв томон тортишиб, қалин ҳажмини камайтиришга ҳаракат қилган. Агар бир оиладан иккита келин олинса, қалинни икки баробар тўлашган. Бева ва ажрашган аёлга уйланиш осон бўлган. Бундай аёлларни Хоразмда «айптар», Гурланда «ёғоси кир», яъни айби бор, деб аташган.¹⁰⁴

Ўтмишда қалин шунчалик даражада никоҳланиш шартида муҳим эдики, эркаклар унинг миқдори кам бўлган аёлларга уйланишдан манфаатдор бўлганлар. Фарғона водийсида оғир шароитли эркаклар қизларга уйланишдан кўра, жувон-хотинларга уйланишни афзал кўрганлар. Сабаби, қалин фақат қизларга берилган. Хотинларга қалин қуйидаги ҳолатларда тўланган:

1) агар аёл ҳали эридан ажрашмаган бўлса, у ҳолда эри уйланган пайтида қалинни неча пул тўлаган бўлса, шунча эрига тўлаш керак бўлган. Фақат шундагина аёл ўз эридан ажрашиши мумкин бўлган;

2) агар аёл эридан ажрашаётганида унинг ўрнига қалинни тўлаб юборган қариндошларига қарздор бўлса, ушбу қарзни қариндошларига тўлаш керак бўлган.¹⁰⁵

Қалин ҳажмини ота белгилаган. Ўтмишда қалин пул ёки мол, шунингдек, ҳам пул, ҳам мол (чорва), ҳам нарса (кийиим-кечак, тўй маҳсулоти ва ҳ.) сифатида олинган. Умуман олганда, қалин

¹⁰⁴ Қаранг: Лобачёва Н.П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // ЭО. 1999, № 3, стр. 59.

¹⁰⁵ Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886, стр. 209.

дастлаб турли хил буюмлар беришдан, кейинчалик, айрим ҳолларда, пул тўлашдан иборат бўлган.¹⁰⁶ Кейинчалик қалинни нарса билан бериш қолиб кетиб, куёв томон энди нарсаларни қиз томонга сеп сифатида берадиган бўлди. Шу билан биргаликда тўй маҳсулотларини бериш ҳам алоҳида маросимга айланди (*тўй юборар, тўй келар*).¹⁰⁷ Қалинни чорва билан бериш асосан ярим кўчманчи ва кўчманчи халқларда қолиб, ўтроқ, айниқса, шаҳарларда турадиган аҳолида қалин фақат пул билан бериладиган бўлди. Ҳозирда қалин деганда асосан пул тушунилади.

Ироқда қизга бериладиган пулнинг қиймати 200 ироқ динори бўлган. Бироқ шайхларнинг қизларига бериладиган пулнинг қиймати турлича бўлган, бу қондага амал қилинмасдан 1000 ироқ диноридан ортиқ пул берилган ҳолатлар ҳам учраган.¹⁰⁸

XIX асрнинг охирида П. Маев¹⁰⁹ Тошкент шаҳри ўзбекларида қалинга пулдан ташқари (унинг қиймати ҳақида ҳеч қандай маълумот бермайди) келинга кийим бош ва тўйга керакли маҳсулот ҳам киради, деб ёзади. XX асрнинг бошларида М. Гавриловнинг маълумотича, қалинга ўнлаб чопон ва рўмоллар, 3 та чит, 4 та от ва 25 та қўй билан 500 руб. «сут пули», шунингдек, тўй учун маҳсулот кирган. С.Н. Абашин ҳам қалиннинг таркибига тўй маҳсулотлари, келин ва куёвнинг ҳамда унинг қариндошларига асосий сепига кетадиган кийим-кечаклар ва пахта киради, деб ёзади. Шу билан биргаликда, тор маънода қалин деганда, ўзбек ва тожикларда пулни тушунишади. У 1980 йилларда тахминан 500 – 1500 рублгача борган. Бу пулларга келин томон куёвга тўй кийимини олиб бериши керак, деб қўшимча қилади С.Н.Абашин.¹¹⁰

¹⁰⁶ Косвен: Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Т., 1960, 214-б.; Мусақулов А. Қалин // Мулоқот. 1993, № 11–12, 52-б.

¹⁰⁷ *Тўй юборар* (тўй юбориш ва тўй бериш) – 1) қудалар ўртасидаги келишувга мувофиқ куёв томондан қиз томонга белгиланган сарпо-сурук, ош (қиз томон тўй куни кўпинча наҳорда, бўлмаса кундузи кизига атаб халққа ош (палов) беради) масаллик ва бошқа ш.к. юбормоқ; 2) Шу нарсалар юборилиши муносабати билан куёв хонадониди, келиши муносабати билан қиз хонадониди ўтказаладиган маросим.

¹⁰⁸ Dickson H.R.P. The Arab of the desert. London, 1951, p. 147.

¹⁰⁹ Қаранг: Маев П. Азиатский Ташкент / Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып. IV. СПб., 1876, стр. 260-313.

¹¹⁰ Абашин С.Н. Калым и махр в Средней Азии. О «границах» в социальных отношениях / Человек и право. Книга о Летней школе по юридической антропологии (г. Звенигород, 22–29 мая 1999 г.). М., 1999, стр. 156–157.

Умуман олганда, кўпчилик рус олимлари қалинни тўйнинг бошқа марбосимларига кетадиган нарсалар ё харажатлар билан адаштиришади. Қозоқларга нисбатан ўзбекларда қалин шаклан кам ифодаланганлиги боис, қалинни сеп ва қолган тўй харажатлари билан аниқ бир чегарасини аниқлаш қийин. Натижада қалиннинг миқдори икки ё уч баробар ошиб кетади. Масалан, кийим-кечаклар келиннинг сепида, тўй маҳсулотлари аслида *тўй юборар* (*тўй келар*) маросимида берилади ва қалинга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Юқорида айтилган П. Маев ва М. Гавриловларнинг маълумотлари, архив ҳужжатларига кўра,¹¹¹ кўпроқ қирғиз, қозоқларга тегишлидир. Чунки худди шу архив ҳужжатлари Тошкент ўзбекларида қалин пул билан берилганлиги ҳақида маълумот беради. Умуман олганда, юқорида айтганимиздек, қалин ҳам пул, ҳам мол, ҳам нарса сифатида кўчманчи ва ярим кўчманчи халқларда берилади. Ўтроқ халқнинг чорваси бўлмаганлиги сабаб унинг бунга имконияти йўқ.

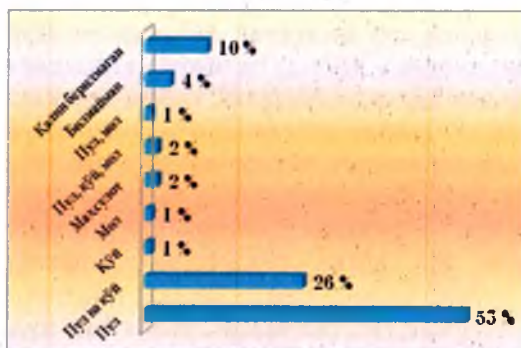
Тошкентда қалин пул тариқасида берилади. Тошкент шаҳрида ўтказган этносоциологик тадқиқотимиз ҳам,¹¹² қалин ўзбекларда асосан пулда берилишини кўрсатди. Аммо респондентлар пулдан ташқари кўй, мол, маҳсулот берамиз, деган жавобларни ҳам белгилаганлар (4, 5, 6-диаграммалар). Бунинг сабаби респондентларнинг 11 % нинг ота-онаси тошкентлик бўлмай, ўзи шу ерда туғилгандир. 17 % эса ўзи ҳам, ота-онаси ҳам бошқа вилоятлардан келганларни ташкил қилади. Пулдан ташқари кўй, мол, маҳсулот каби жавобларни бошқа вилоятлардан Тошкентга келиб яшаётганлар белгилаган. Шу билан биргаликда уларнинг бир қисми қалинни пул тариқасида берганлар ё олганлар.

Тошкентликларнинг ўзи қалинни *сут ҳақи*, *сут пули* деб аташади. Бунинг ўз сабаби бор. Совет ҳукумати даврида қалиннинг ман қилиниши туфайли халқ унга яширинча амал қилган ва шу сабаб унинг номини бузиб, яъни «қизга тўлов эмас, балки она сути

¹¹¹ Қаранг: ЎЗР МДА, Ф. И-17, Р. 1, Й. 3763; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3112; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3217; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3519; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3215; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3242; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3448; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3611; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3612; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3558.

¹¹² Этносоциологик тадқиқот: Тошкент ш., 2007 й.

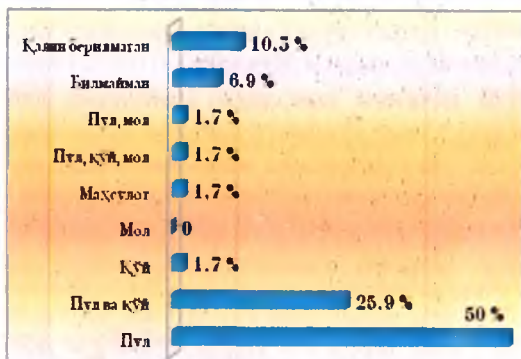
Тошкент шаҳрида сут пулининг қандай кўринишда берилиши

4-диаграмма
(Умумий)

5-диаграмма
(Аёллар)

6-диаграмма
(Эркеклар)

ҳақидир», деб айта бошлаган.¹¹³ Буни бошқа вилоятларда ҳам кузатиш мумкин. Аммо бу, Н.П. Лобачёва айтгандек,¹¹⁴ барча Ўзбекистон ҳудудида яшовчи ўзбекларга тегишли эмас. Шу билан биргаликда, бу – сут пули Совет даврида пайдо бўлган, дегани ҳам эмас. Бу борада ҳар хил қарашлар мавжуд. Айримлар қалин билан сут пули бир нарса,¹¹⁵ деб таъкидласа, бошқалар сут пули қалинга киритилмайди, деб таъкидлайди.¹¹⁶ Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, сут пули қалиннинг ичига кирган, яъни қалин олинганда унинг маълум бир қисмини келиннинг онасига *сут ҳақи* сифатида беришган. Маълум бир қисми қариндошларга тарқатилган. Буни биз қозоқ халқида яққол кўришимиз мумкин. Қозоқларда қалин уч қисмдан иборат бўлиб, булар:

- *бас жаки* – асосан энг қиммат пул билан тўланган қисми;
- *сеп учун* – қорамол ва учинчи тўй учун қалин;
- *сут пули* – сут ақы, қаде, келиннинг қариндошлари учун совға-саломларга тўланадиган қисмидан иборат бўлган.¹¹⁷

Шу сабабли, архив ҳужжатларида (қолаверса, манбаларда ҳам) сут пули ҳақида биз биронта маълумот учратмадик. Бироқ сут пули Совет давридан олдин ҳам бўлган, фақат уни қалиннинг ўзи деб тушуниш нотўғри бўлади. Қалин ман қилингандан сўнг эса қалин сут пули деб атала бошланди. Яъни «қалинни бермасак ҳам, сут пулини берайлик», деган маънода. Шу сабабли айрим олимлар сут пулини Совет давридан кейин пайдо бўлган, деб адаштирганлар.

Аслида эса бундай эмас. Умуман олганда, одатда қалин берилганда унинг ичида сут пулиси ҳам бўлади.

7-диаграммага эътибор берсангиз, қалин билан сут пули бир

¹¹³ Қаранг: Махр // Ислом. Справочник / М.А.Усмонов таҳрири остида. Т., 1987, 123-б.; Соатова С.А. Юқори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср боши): Тарих фан. номз. ... дис. Т., 1999, 36-б.; Арифханова З.Х., Зунунова Г.Ш. Обрядово-ритуальная жизнь узбеков Ташкента в условиях независимости. Т., 2006, стр. 14.

¹¹⁴ Қаранг: Лобачёва Н.П. Брак / Семейный быт народов СССР (отв. ред. Т.А. Жданко). М., 1990, стр. 458.

¹¹⁵ Қаранг: Қалин // Ислом. Справочник / М.А. Усмонов таҳрири остида. Т., 1987, 191-б.; Арифханова З.Х., Зунунова Г.Ш. Обрядово-ритуальная жизнь узбеков Ташкента в условиях независимости. Т., 2006, стр. 14.

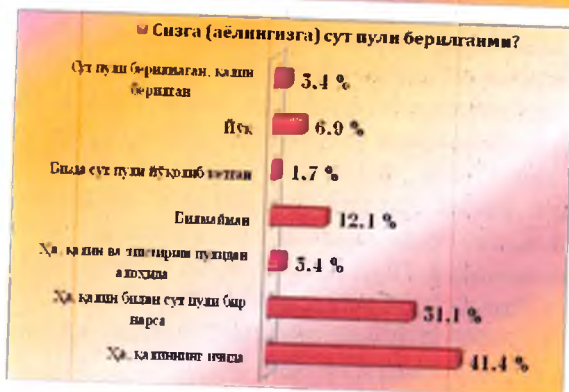
¹¹⁶ Қаранг: Соатова С.А. Юқори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср боши): Тарих фан. номз. ... дис. Т., 1999, 36-б.

¹¹⁷ Аргынбаев Х.А. Свадьба и свадебные обряды казахов в прошлом и настоящем // СЭ. 1974, № 6, стр. 70.

Тошкент шаҳрида сут пулининг берилиши

7-диаграмма
(Умумий)

8-диаграмма
(Аёллар)

9-диаграмма
(Эркаклар)

нарс, деб фақат 31 % респондентлар жавоб берган. 58 % респондентлар эса ўзларининг ҳар хил жавоблари билан қалин билан сут пули ҳар хил нарсалигини билдирганлар. Шунинг ичига «билмайман», деб жавоб берганлар ҳам киради. Чунки улар 4 – диаграммада қалин берилганлигини маълум қиладилар, аммо сут пули берилган ё берилмаганлигини билмайдилар. Саволга «Сут пули йўқолиб кетган», «Йўқ», «Сут пули берилмаган, қалин берилган», деб тошкентликлар эмас, балки бошқа вилоятлардан келганлар жавоб беришган.

Тошкентда ҳозирда бериладиган сут пулини ўтмишда бериладиган сут пули билан солиштирадиган бўлсак, бугунги кунда сут ҳақининг қиймати тушиб кетган.

Тошкентда бериладиган қалин (сут пули) қуйидагича ўзгарган:¹¹⁸

	Камида	Ўртача	Кўпида
ХІХ асрнинг 80-йиллари ¹¹⁹	200 руб.	300 – 400 руб.	500 – 650 руб.
ХХ асрнинг 70-йиллари	150 – 400 руб.	500 – 600 руб.	800 – 1000 – 1800 руб.
ХХ асрнинг 80-йиллари (+1990)	400 руб.	500 – 600 руб.	1000 – 1500 руб.
2002 – 2003 йил	50 минг сўм ¹²⁰	100 – 150 минг сўм	200 – 300 \$ – 400-800 \$ ¹²¹
2005 йил	100 минг сўм	200 минг сўм	500 минг сўм
2007 йил	200 минг сўм	300 – 400 минг сўм	600 – 1000 \$

¹¹⁸ Дала маълумотлари: Тошкент ш. (унинг барча туманларида сўров ўтказилган), 2003–2005 й..

¹¹⁹ Ўзбекистон Давлат Архив фондларини кўриб чиққан холда қалиннинг ўртача қиймати берилди (Қаранг: Ф. И-36, Р. 1, Й. 2947; Ф. И-36, Р. 1, Й. 1864).

¹²⁰ 1994 йилда Ўзбекистон Республикасида пул реформаси ўтказилиб, миллий валюта қилиб сўм киритилган, шунинг учун қалин қиймати бу ерда катта кўриняпти.

¹²¹ Қалин пули АҚШ долларларида эмас, балки унинг қийматига тўғри келадиган пулда берилган. Аммо АҚШ долларларида берувчи оилалар ҳам бўлган.

XIX асрнинг 80-йилларида ҳамма ҳам қалинни рублда бермаган, унинг қийматига тўғри келадиган тилла тангада ҳам берганлар. Бу даврда 40 – 60 рублга 1 та от берган.¹²² 700 рублга қизнинг бутун сарпосини қилса бўларди.¹²³

XX асрнинг 70-йилларида 1 \$ – ўртача ҳисобда 70 копейкага тенг бўлган. 1500 – 2000 рублга 1 та от, 100 – 200 рублга 1 та қўй берган. 2003 йилда 1 \$ нинг ўртача қиймати 1000 сўмга тенг келган. 1 та қўй 100.000 – 200.000 сўм бўлган. 2004 йили 1 \$ нинг ўртача қиймати 1050 сўмга тўғри келган. 2005 йили 1 \$ нинг ўртача қиймати 1150 сўмга тўғри келган. Қўй 200.000 – 400.000 сўм атрофида бўлган. 2007 йили 1 \$ нинг ўртача қиймати 1300 сўмга тўғри келди.¹²⁴

2002 – 2003 йилларда камдан-кам ҳолларда 400 – 800 \$ берувчи оилалар учраган, одатда, улар аҳолининг ўта бой қатламига мансуб бўлган. 2007 йилга келиб, нарх-навонинг ўтган йилларга нисбатан ўзгаришини инобатга олса, бу ерда қалиннинг нархи баланд кўринса-да, унинг қиймати аввалдагидек қолган.¹²⁵ Шуни айтиш керакки, бугунги кунда куёв томон қалинни берганда тўй маҳсулотларининг пулини ҳам, яъни маҳсулотнинг (ошнинг хоми – қўй, гуруч, сабзи, пиёз ва ҳ.) ўрнига пулни ёки тўй маҳсулотларини эмас, балки фақат қўй ўрнига унинг пулини қалинга қўшиб берадиган оилалар кўпайиб қолди. Бундай ҳолларда, ҳатто оддий оилаларда қалиннинг нархи 800 – 1000 \$ гача чиқиб кетади (жадвалга эътибор беринг). Лекин куёв томон бундай пулларни, «қалин, қўй, тиктириш пули, тўй маҳсулотлари бирга», деб беради. Қиз томон бу пулларни қўйга, матоларни тиктиришга ёки тўй маҳсулотларига сарфласа, у ҳолда қалинга ҳеч қанча пул қолмайди. Бу ерда биз қалиннинг фақат расмиятчилик учун бажарилишини кўрамиз.

Сут пулидан алоҳида тиктириш пули ҳам берилади. Шу билан биргаликда, тиктириш пулини сут ҳақининг ичида, деб ҳам беришади. Этносоциологик тадқиқотимизга кўра, «Бизда тиктириш

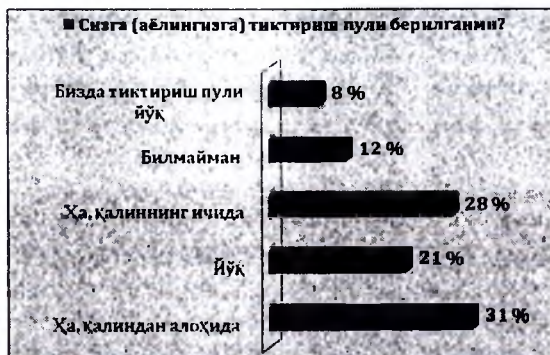
¹²² Қаранг: ЎзР МДА, Ф. И-17, Р. 1, Й. 3519; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3611.

¹²³ Қаранг: ЎзР МДА, Ф. И-36, Р. 1, Й. 2947.

¹²⁴ Дала маълумотлари: Тошкент ш., 2003–2007 й.

¹²⁵ Дала маълумотлари: Тошкент ш., 2003–2007 й.

Тошкент шаҳрида тиктириш пулининг берилиши

10-диаграмма
(Умумий)

11-диаграмма
(Аёллар)

12-диаграмма
(Эркаклар)

пули йўқ», деб жавоб берганлар бошқа вилоятликлардир. Тиктириш пули бермаган ё олмаганларнинг 3 % тошкентликлар бўлиб, қолгани ё хотини ё эри бошқа вилоятлик ёки иккаласи ҳам бошқа вилоятликлардир. Олдин тиктириш пули кўпинча алоҳида бериларди (31 %), ҳозирда у, асосан қалиннинг ичида берилмоқда (28 %) (10, 11, 12-диаграммалар).¹²⁶ Аммо тиктириш пули қалинга крмайди.

Тиктириш пулини алоҳида берганда камида 10 – 15 минг сўмдан ажратишади. Бу пул фотиҳа тўйида куёв тарафдан олиб келинган матоларни қизга кўйлак тиктириш учун ишлатилади. Албатта, ҳозир буларнинг ўзи тиктириш учун етарли эмас. 2003 – 2005 йилларда тикувчи ҳар бир кўйлакни энг камида 5000 – 6000 сўмдан тикса ҳам, тиктириш учун пул берганда ҳар бир мато учун 3000 сўмдан ҳисоблаганлар. 2007 йилга келиб тикувчи ҳар бир сарпо кўйлаklarини камида 15000 (фасонига қараб 40 – 50 минггача боради) сўмдан тиккан. Албатта, бу қандай тикувчилигига ҳам боғлиқ, чунки ҳамма бир хил нарҳда тикмайди, кимдир баланд, кимдир пастроқ нарҳга тикади. Тикиш пули матоларнинг сонига ҳам боғлиқ. Агар матоларнинг сони кўп бўлса, 40 – 50 минг сўмли тикиш пулини сут пули ичида беришади. Бунда қалин 200 – 300 минг сўм атрофида берилади.¹²⁷

Қалин ёки сут пули қизнинг отаси билан эмас, балки уларнинг вакили (яқин, таниш одам) билан келишилади. Ота имо-ишора қилиши мумкин, аммо гапга аралашмайди. Аралашганда ўртага совуқчилик тушиб қолиши мумкин.

1868 йилда А. Вамбери Хоразм ўзбеклари ҳақида маълумот берганда, қишлоқ жойларда қалин тўққизлар билан ўлчанганлигига урғу беради. Унга туя, от (йилқи), сигир, кўй кирган, яъни эллиқдан ошиқ чорва.¹²⁸

Шаҳарларда қалин пулда берилган. XIX аср – XX аср бошларигача қалинни пулда – тилла тангада, сўнгра рублда беришган.

¹²⁶ Этносоциологик тадқиқот: Тошкент ш., 2007 й.

¹²⁷ Дала маълумотлари: Тошкент ш., 2003–2005 й.

¹²⁸ Вамбери А. Очерки Средней Азии. М., 1868, стр. 95–101 (Қаранг: Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969, стр. 77).

К.Л. Задыхина хоразм чорвадор ўзбекларида қалин миқдори ўзаро келишилган ҳолда белгиланган бўлишига қарамай, ушбу одат иктисодий битим эди ва кўпчилик ўзбеклар қалин ва тўйга пул тўпловидан ёши улғайиб қолиб уйланган, деб маълумот беради.¹²⁹ 1955 йилда Хивада тадқиқот қилган Г.С. Куртмуллаева,¹³⁰ қалинни қандай оила (бой, ўрта, камбағал) берганлигини кўрсатмаган ҳолда қалин пули 200 – 300 руб. бўлган, деб маълумот беради. Шунингдек, қалинга 200 кг буғдой, 60 кг гуруч, 15 кг ёғ, 10 кг эт (гўшт), сигир (300 руб.), ўтин, 4 – 5 та ипак ва духоба (бахмал) кўйлак, костюм, нимча, 2 та рўмол, махси-кавуш, масса никоҳ (никоҳ оёқ кийими), никоҳ кўйлаклик (тўй кўйлаги учун ипак мато), ипак иштон, 3 та дўппи, 6 та узук, ҳалқа (зирак) кирган, дейди. Дала маълумотларимизга кўра, аслида буларнинг ҳеч қайси қалинга киритилмайди. Г.С. Куртмуллаева билан Н.П. Лобачёва бу ерда Хоразмда *фотиҳа тўйи*да юбориладиган *қўй-гуруч*¹³¹ одатини қалин билан адаштирган кўринадилар.

Ҳозирда Хоразмда қалин деганда, фақат пул тушунилади. Қалинни қизнинг отаси белгилаши ҳам нисбийдир, ота олдин маслаҳатлашади, ҳозирда неча пул берилаётганлигини суриштиради, кейин белгилайди. Баъзида андиша қилиб, куёв тараф неча пул берса, шуни олади. Шуни қайд қилиш лозимки, бугунги кунда Хоразмда қалин билан *сут ҳақи*¹³² алоҳида тушунилади. Қалинга отасига пул берилса, сут ҳақида ҳозирда онасига бир яхши мато берилади. Қалин Хоразм туманларида бир хил қийматга эга бўлиб, 2005 йилда, асосан, 200 – 300 минг сўм оралиғида бўлган.¹³³ Барча ижтимоий табақа қалинни бир хил

¹²⁹ Задыхина К. Л. Узбеки дельты Амударьи / ТХАЭЭ. Т. 1. М., 1952; Ўша муаллиф. Культура и быт узбеков Кыпчакского района Каракалпакской АССР / ТХАЭЭ. Т. II. М., 1958 (Қаранг: Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969, стр. 79)

¹³⁰ Қаранг: Лобачёва Н.П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // Ю. 1999, № 3.

¹³¹ *Қўй-гуруч* – «фотиҳа тўйи»да куёв томондан келин томонга юбориладиган тўй маҳсулотлари (юқорида кўрсатилган). Тошкентда «қўй-гуруч» одатда «тўй юборар» маросимида берилади.

¹³² *Сут ҳақи* – она сутни учун бериладиган ҳақ. Совет ҳукумати томонидан қалиннинг ман этилиши сабабли, қалин одатига унинг номини ўзгартирган ҳолда қалин сут пули деб аталадиган бўлиб, бугунги кунга келиб, Хоразмда қалиндан ташқари алоҳида тушуниладиган бўлди.

¹³³ Дала маълумотлари: Хоразм в. (Хива ва Урганч ш., Янги ариқ ва Қўшқўпир т.), 2005й.

кийматда беришга амал қилади. Айнан Хоразмда совчиликдан бошлаб то тўйдан кейинги маросимларнинг бошидан охиригача куёв ва келин ўртасида турадиган аёллар, яъни *ходимлар* қалин ҳажмининг халқ орасида «ким ўзар»га ошиб кетишига йўл қўймадилар.

А. Мусакулов Сурхон воҳаси кўнғирот уруғларида¹³⁴ яқин-яқинларгача ҳам 40 минг сўм (!? – Р.З.) (1961 йилгача бўлган пул ҳисобида) қалин пули сўралган, деб ёзади.¹³⁵ Сўм миллий валютаси 1994 йилда киритилганлигини инобатга олса, бу ерда сўмнинг ўрнида рубл бўлса, тўғри бўлади. Бу пулдан 10 мингги пайғамбарлар йўлига, яна 10 мингги Биби Фотима йўлига кечилган. Қолган 20 минггига бир тўққиздан қўл рўмол, белбоғ, дўппи ва бошқа буюмлар олинган. Уларнинг барчаси тўй куни элуруғга тарқатилган.

1961 йилда пул реформаси бўлган. 1961 йилдан кейин пул 1/10га ўзгарган, яъни 1000 рубл 100 рублга айланган.

Қашқадарё воҳасида куёв томонидан қалин XX асрнинг 50-йилларигача мол, буюм ва пул шаклида, XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб эса пул шаклида берилган. Куёв томоннинг моддий имкониятлари ва иқтисодий ҳолатидан келиб чиқиб қалин турли даврларда «бор-борича, йўқ ҳолича» тарзида ҳам тўланган. Масалан, Қуйи Қашқадарёда XX асрнинг 30-йилларида 1 улоқ, 10 кг магиз, 1 қоп ун берилган. Воҳанинг чорвадор туманларида қадимдан қалин пули уй ҳайвонлари ҳисобига берилган. Бунда чўпон таёғи сурувга қарилиб отилган. Шунда қанча қўй сурувдан ажралиб чиқса, ана шулар қалинга берилган. Бу қўйлар халқ орасида «борлиқ» деб юритилган. Қудалашаётган томонлар ўртасида қалин миқдорини белгилаш мақсадида ўтказиладиган маросим «қалин кесиш» деб аталади. XX асрнинг 20 – 30-йилларида ўзбек барлосларида қалин ўрнига 20 – 30 бош қўй, эчки берилган. Буни «тўй қўйи» деб ҳам аташган. Қалин эвазига «бир кўган қўй» берилганки, бу «кўган тўлдириш» деб номланган.

¹³⁴ Ўзбек халқи 92 уруғ-қабиллага бўлинган бўлиб, ҳозирги кунда у кишлоқларда, тоғлик ҳудудларда сақланган, уруғ-қабилчилик туб шаҳарларликларда емирилгандир.

¹³⁵ Мусакулов А. Қалин // Мулоқот. 1993, № 11–12, 53–6.

Одатда бир кўганда 8 – 10 та ҳалқа бўлиб, ҳар бир ҳалқага 1 та кўй боғланиб, жами 8 – 10 кўй қалин эвазига тўланган.¹³⁶

Қашқадарё воҳаси аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи XX асрнинг 70 – 80-йилларида нисбатан юқори даражада бўлганлиги учун қалин пули ва тўй харажатларининг миқдори 6 – 7 минг пулни (ўша давр пул қиймати билан) ташкил этган, кейинчалик 2 – 3 минг пулга тушган.¹³⁷ Воҳа ўзбекларига кўни-кўшни бўлиб яшовчи чандир туркманларида ҳам қалин пули 6 – 7 минг пул (ўша давр пул қиймати билан) бўлган. Қалин миқдори аҳолининг хўжалик-маданий ҳаётига ҳам бевосита боғлиқ бўлиб, XX аср бошларида азалий ўтроқ аҳоли ўртасида қалин миқдори камрок, ярим ўтроқ аҳолида эса кўпрокни ташкил этган.¹³⁸

Ҳозирги пайтда қалин миқдори аҳолининг иқтисодий шароитидан келиб чиқиб оқсоқоллар, *катхудо* (қишлоқ оқсоқоли) ва фаоллар томонидан қатъий белгилаб қўйилмоқда, меъёрни бузганлар эса қаттиқ огоҳлантирилмоқда.¹³⁹ Бугунги кунда ҳам қалиннинг миқдори аҳолининг хўжалик-маданий ҳаётига бевосита боғлиқ бўлиб, қалин миқдори умумий олганда кам бўлса ҳам, чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли орасида қалин нисбатан юқори юради. 2004 йил ўтказган тадқиқотимизга кўра,¹⁴⁰ қалин пули Республика миқиёсида бу ерларда жуда кичкина эди. Қалинга энг кўпида 20 – 30 минг сўм, энг камида 10 – 15 минг сўм берилган. Шуни айтиш керакки, энг яқин одамлари қалинга оз пул берадилар – 10 – 15 минг сўм атрофида. Шахсан биз қатнашган тўйда, хонадон эгаси келинга 12 минг сўм қалин пули берган. Аммо дашт жойларда қалин пули нисбатан юқори юради. 2004 йилда у 80 – 100 минг сўм атрофида бўлган (2004 йили 1 \$ нинг ўртача қиймати 1050 сўмга тўғри келган). Бунинг сабаби аҳолининг асосан чорвачилик билан шуғулланишидadir. Ахборотчиларимиздан бири чорвадор аҳоли ҳақида шундай дейди: «Уларнинг уй-жойига қараб бўлмаса ҳам, яшашлари биздан анча яхши. Масалан, улар тўйга ҳеч қандай тайёргарлик кўрмасдан, бир

¹³⁶ Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фан. номз. ... дис. Т., 2002, 28-29-б.

¹³⁷ Ўша жойда, 29-б.

¹³⁸ Ўша жойда, 30-б.

¹³⁹ Ўша жойда.

¹⁴⁰ Дала маълумотлари: Қашқадарё в. (Житоб ва Шаҳрисабз т.), 2004 й.

кунда 1 – 2 кўйи ёки молини бозорга олиб тушиб сотса, катта пул бўлади. Шунинг учун уларнинг сарпоси ҳам кўп бўлади». Қашқадарёда фақат қалин берилади, алоҳида тиктириш пули бериш ёки сут пули бериш йўқ.¹⁴¹ Аммо шуни айтиш керакки, ҳозирги пайтда воҳанинг баъзи маданийлашган қишлоқлари ва шаҳарларида қалин бериш одати истеъмолдан чиқарилган ёки «сут пули» атамаси билан номигагина берилляпти.¹⁴²

Фарғона водийси қипчоқлари ўртасида қалинни дастлабки даврларда чорва, йилки билан («Қиз қалини – қирқ йилки») ўзбек мақолига эътибор беринг), кейинчалик бир қисмини пул билан тўлаганлар.¹⁴³ XIX асрнинг 80-йилларида қалин пули ҳар хил бўлган, 12 – 15 рублдан (агар қиз етим ё камбағал бўлса) бир неча юз рублгача (агар қиз бой оиладан бўлса) борган. Охиргисида қиз ота-онаси тахминан худди шунчани куёв берганига қўшиб, қизга сеп ва тўй ўтказган. Ўрта ҳол оилаларда қалин миқдори 70 – 80 рублда бўлиб, қалинга қўшимча 5 – 15 пуд тозаланмаган пахта берилган (1 пуд – 16 кг).¹⁴⁴ Шуни айтиш керакки, пахта қиз томоннинг кўрпа-тўшакка пахта солиши учун берилади, аммо бу қалин ичига кирмайди.

Тозаланмаган пахтанинг нархи одатда паст юради. Сабаби, уни ишлатишдан олдин пахтани чигитидан ажратиш лозим.

Эр-хотин Наливкинларнинг маълумотларига кўра, шаҳарларда қалин пул билан, қишлоқларда эса мол (чорва) ва нон билан тўланган.¹⁴⁵ Қарлуқлар қариндошлар ўртасида бўлган никоҳларда келин ота-онасининг тўйга кетадиган харажатлари қалин ҳажмига тўғри келишига ҳаракат қилишган.¹⁴⁶ Бироқ умумий олиб қараганда деҳқончилик воҳаларида яшовчи ўтроқ ўзбекларида қалин секин-асталик билан йўқолиб борган.

¹⁴¹ Дала маълумотлари: Қашқадарё в. (Китоб ва Шаҳрисабз т.), 2004 й.

¹⁴² Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фан. номз. ... дис. Т., 2002, 37-б.

¹⁴³ Мусақулов А. Қалин // Мулоқот. 1993, 53-б.

¹⁴⁴ Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886, стр. 203.

¹⁴⁵ Ўша жойда, стр. 203.

¹⁴⁶ Қаранг: Шаниязов К. Узбеки-карлуки. Т., 1964.

Дала маълумотларимизга кўра,¹⁴⁷ ҳозиги кунга келиб Фаргона водийсида қизга қалин бериш одати йўқолиб кетганлиги маълум бўлди. Бу борада биз Андижон вилоятининг Андижон шаҳрида¹⁴⁸ ва Наманган вилоятининг Поп шаҳрида¹⁴⁹ этносоциологик тадқиқот ўтказдик.

Андижон шаҳрида ўтказган этносоциологик тадқиқотимизга кўра, қалин аҳоли ичида буткул йўқолиб кетмаганлигини кўрсатди (13, 14, 15-диаграммалар). Респондентларнинг 5,7 % қалинни берганлар, 6,1 % қалинни олганлар.

Кўрсаткичлар кам бўлишига қарамасдан, бу «водийда қалин умуман йўқ», деган гапни инкор этади. Аммо бир нарсага эътибор бериш керак. Қалинни у ерда «қўй-гуруч» билан адаштиришадиганлар ҳам бор. Тадқиқотларимизда бунга биз кўп амин бўлганмиз. Шу сабабли, бу маълумотларни биз нисбий, деб ўйлаймиз.

XX асрнинг бошларида, юқорида айтганимиздек, қалин сут пули деб аталишига қарамай, анкетага уни алоҳида савол тариқасида бердик. Респондентларнинг ҳеч қайси қалин билан сут пули бир нарса эканлигини кўрсатмади. Балки уни қалиндан алоҳида тушунишлари маълум бўлди (16, 17, 18-диаграммалар).

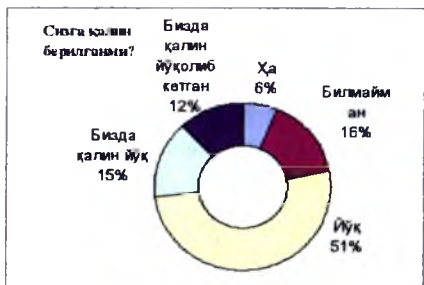
Поп шаҳрида Андижонга нисбатан ахборотчилардан қалин саволига кўпроқ ижобий жавоб олдик. 18,6 % респондентлар қалинни берганлар, 15,8 % респондентлар эса қалинни олганлар (19, 20, 21-диаграммалар). Камчилик бўлса ҳам (2 %) қалин билан сут пули бир нарса, деб фақат поплик ахборотчилар жавоб берди (22-диаграмма). Фақат 4,6 % респондентлар сут пулини қалиннинг ичида берганликларини, 5,3 % респондентлар сут пулини қалиннинг ичида олганликларини маълум қиладилар. 2,3 %

¹⁴⁷ Дала маълумотлари: Андижон в. (Андижон ш., Булоқбоши ва Хўжаобод т.), 2004–2006 й.; Фаргона в. Кўкон ш., 2004 й.; Наманган в. (Наманган ш., Поп т., Поп ш.), 2006 й.;

¹⁴⁸ Этносоциологик тадқиқот: Андижон ш., 2006 й. Сўровнома 100 кишидан олинган, 35 % эркаклар, 65 % аёллардир. Ахборотчиларнинг ёши: эркаклар – 20 – 71 гача; аёллар – 17 – 56 гача. Ахборотчиларнинг ижтимоий аҳоли: ишчи (саноат) 9 %; ишчи (киш. хўж.) 2 %; хизматчи 49 %; нафақадор 13 %; бошқа (студент, уй бекаси, ўқувчи, хунарманд, тадбиркор, савдогар, оксокол) 27 %.

¹⁴⁹ Этносоциологик тадқиқот: Наманган в. Поп ш., 2006 й. Сўровнома 100 кишидан олинган, 43 % эркаклар, 57 % аёллардир. Ахборотчиларнинг ёши: эркаклар – 25 – 69 гача; аёллар – 20 – 53 гача. Ахборотчиларнинг ижтимоий аҳоли: ишчи (саноат) 7 %; ишчи (киш. хўж.) 4 %; пудратчи дехкон 10 %; фермер 18 %; хизматчи 44 %; нафақадор 5 %; бошқа (уй бекаси, тикувчи; зиёли; савдогар; МФЙ раиси; МФЙ посбони) 12 %.

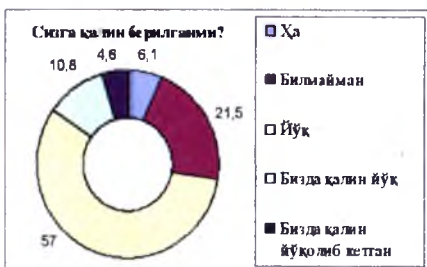
Андижон шаҳрида олиб борилган этносоциологик тадқиқот

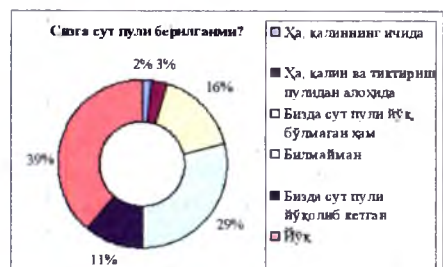
13-диаграмма (Умумий)

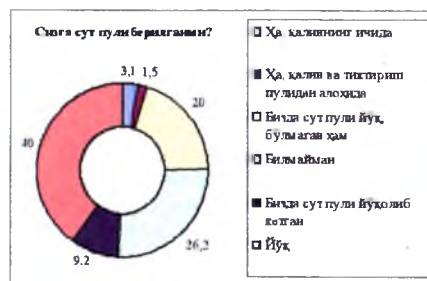
14-диаграмма (Эркактлар)

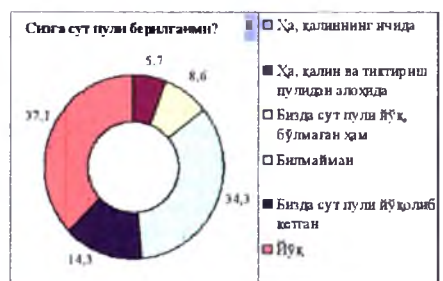
15-диаграмма (Аёллар)

16-диаграмма (Умумий)

17-диаграмма (Аёллар)

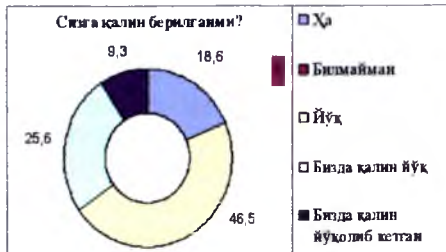

18-диаграмма (Эркактлар)

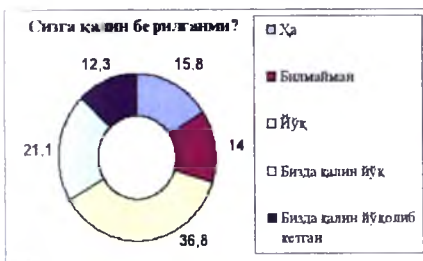
Поп шахрида олиб борилган этносоциологик тадқиқот

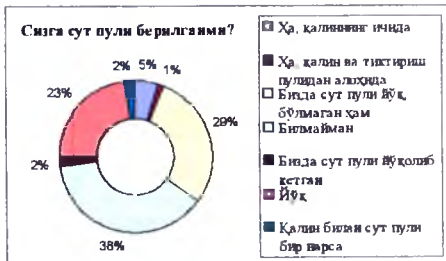
19-диаграмма (Умумий)

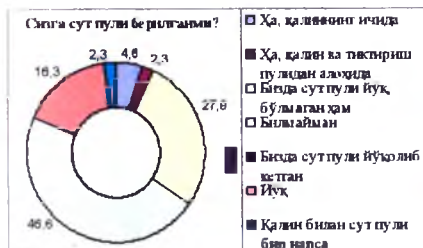
20-диаграмма (Эркаклар)

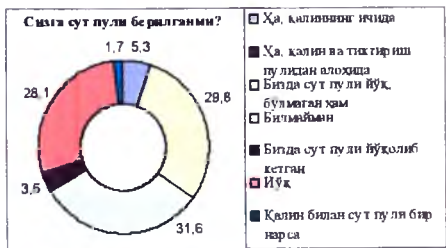
21-диаграмма (Аёллар)

22-диаграмма (Умумий)

23-диаграмма (Эркаклар)

24-диаграмма (Аёллар)

респондентлар сут пулини қалин ва тиктириш пулидан алоҳида берганлар, аёлларда бу ҳол кузатилмайди (23, 24-диаграммалар).

Умуман олганда, тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ҳозирги кунга келиб, аҳоли (қарияларни айтмаса) сут пулини қалиндан алоҳида тушунади (қаранг: 16, 17, 18, 22, 23, 24-диаграммалар). Масалан, Қўқон шаҳрида ахборотчилар қалинни буткул инкор этган ҳолда аҳолининг ичида сут пулини тўлаш урф эканлигини эътироф этадилар.¹⁵⁰

Хулоса шуки, қалин водийдан буткул йўқолиб кетмаган. Буни биз қипчоқ ва қарлуқ қабилаларида кўрамиз. Худди шу тадқиқотимизга кўра, сўров қилинганларнинг Андижонда 18 % қипчоқлар, 1 % қарлуқлар, Попда 43 % қипчоқлар, 25 % қарлуқлардир. Қалин шу қабилаларда учрайди. Бу нафақат қалиннинг, балки уруғ-қабилачиликнинг ҳам водийда ҳали сақланиб қолганлигидан далолат беради. Ҳолбуки, дала маълумотларимизда ахборотчилар бу нарсани инкор этган эдилар.¹⁵¹

Зарафшон водийсида, асосан, пул ва бир-икки қорамол (чорва) билан тўлаганлар. Негаки, дастлаб кўчиб юрувчи ўзбек халқи этник қатламлари пулга эҳтиёж сезмаганлар, улар ўтроқлаша борган сари пул муомаласини ҳам ўзлаштира борганлар.¹⁵² XIX асрнинг 70-йилларида Зарафшон водийсида кўчманчи ўзбеклар ўтроқлашган, аммо ўзларининг кўчманчи анъаналарини ва уруғ-қабилачиликка асосланган муносабатларини сақлаб қолганлар. Бой оилалар қалинни пул билан ёки эшак, туя, йилқи, қўй подаси билан берган. А.Д. Гребенкиннинг маълумотларига кўра,¹⁵³ агар яхши дўстлар ё камбағаллар ўзаро никоҳланса, у ҳолда қалин тўланмаган, аммо бу одатга барча ўзбеклар ҳам амал қилмаган. Муаллиф яна шунга урғу берадики, қалин Зарафшон водийсида ўзининг олдинги аҳамиятини йўқотиб, оддий совға-салом ёки зиёфатга қилинадиган харажатга айланган.

¹⁵⁰ Дала маълумотлари: Фарғона в. Қўқон ш., 2004 й.

¹⁵¹ Дала маълумотлари: Андижон в. (Андижон ш., Булокбоши ва Хужабод т.), 2004–2006 й.; Фарғона в. Қўқон ш., 2004 й.; Наманган в. (Наманган ш., Поп т., Поп ш.), 2006 й.;

¹⁵² Мусақулов А. Қалин // Мулоқот. 1992, № 11–12, 53–б.

¹⁵³ Гребенкин А.Д. Узбеки // ТВ. 1871, № 29, 30.

Умуман олганда, ўтмишда Зарафшон воҳаси кишлоқларида қалинни 1000 тангагача тўлаганлар.¹⁵⁴ Зарафшон воҳасининг Иштихон, Пайариқ туманларида 1917 – 1925 йилларда қалин оиланинг моддий аҳволидан келиб чиқиб 2 та қўй, 1 та бош қорамол, ғалла, пул ва бошқалардан иборат бўлган. Аммо Зарафшон воҳасининг ҳамма жойларида ҳам қалин бир хилда тўланган деб бўлмайди. Воҳанинг баъзи туман ва кишлоқларида қалин пул билан тўланса, бошқа жойларда хилма-хил буюм ва чорва тарзида тўланган.

Юқори Зарафшон воҳасининг Булунғур, Бахмал туманларида қадимда ўрта ҳол оилаларда 3 – 4 та қўй, 20 – 30 минг пул, 1 та ғожари гилам билан қалин берилган. Баъзи ҳолларда эса қалин чорва кўринишида берилган. Чорва билан қалин бериш ўтмишда қозоқларда, қирғизларда ва қипчоқларда ҳам мавжуд эди.

Пайариқ, Иштихон туманларининг тоғли кишлоқларида қалин фақат йирик ва майда туёқли чорва билан берилган. Уларнинг сони 8 – 10 тагача етган. Умуман, қалиннинг катта ёки кичик миқдорда бўлиши куёв томоннинг иқтисодий барқарорлигига боғлиқ бўлган.¹⁵⁵ Келтирилган қалиндаги буюмлардан келиннинг яқин қариндошларига сарпо бериш одати кенг тарқалган. Ҳозир ҳам ўзбекларнинг баъзи уруғларида (қирк, юз, туёқли) келтирилган қалин молдан келиннинг холаси ёки аммаси бирон-бир буюмни олади.¹⁵⁶

Мол билан қалин тўлаш қозоқларда кенг тарқалган.¹⁵⁷ Воҳа тожикларида қалинни куйидагича тўлаганлар: 2 – 3 қўй, от ёки сигир, ғалла шулар жумласидан. Қалин учун совға, кийим-бош, янги оила учун бўладиган харажатлар тариқасида тўланган. Қалин эвазига келин томонга келтирилган сигирни қизнинг отаси бирбор йўқлов қилганидан сўнг энчи сифатида қайтарган. Шу билан бирга воҳанинг баъзи туманларида қалиннинг нималигини билишмаган.

¹⁵⁴ Моногарова А.Ф. Семья и семейный быт / Этнографические очерки узбекского сельского населения. М., 1969, стр. 228.

¹⁵⁵ Соатова С.А. Юқори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср боши): Тарих фан. номз. ... дис. Т., 1999, 37–38-б.

¹⁵⁶ Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. Т., 1974, стр. 308.

¹⁵⁷ Қаранг: Аргынбаев Х.А. Свадьба и свадебные обряды казахов в прошлом и настоящем // СЭ. 1974, № 6, стр. 69–77; Аргынбаев Х.А. О некоторых пережиточных формах брака у казахов / Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана (отв. ред. Г.П. Снесарев). М., 1978, стр. 94–105.

Бир қишлоқда яшаган қариндошлар қуда бўлишса, куёв томон келин томоннинг тўй учун бўладиган харажатларини деярли ҳаммасини ўз зиммасига олган. Вақти-вақти билан келин томонга тўй ўтгунча совға-салом юбориб турилган. Ҳатто келин учун тайёрланадиган сепга ҳам харажатлар қилиб, қизнинг ота-онасига яқиндан ёрдам берган.¹⁵⁸

«Энчи» – ота вафот этмасдан бурун ўз мол-мулкларини фарзандларига тақсимлаб қўйиш одати. Эн ёки ин ўзбек тилида белги ёки тамга маъносини билдиради. Масалан, қўй ва бошқа ҳайвонларнинг қулогига кесиб белги солди маъносига қўлланган. Узатилган қизларга ҳам энчидор бериш одати ҳамма туркий халқларда кенг тарқалган.

Демак, қалин миқдори, асосан чорвадор халқларда катта бўлган. Масалан, XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида қозоқларда қалин 5 – 10 бош қорамол билан белгиланган.¹⁵⁹ Бугунги кунда қозоқларда қалинга 1000 \$ берилиши бу табиий ҳолдир. Сирдарё бўйларида яшаган қирғизларда қалин ўртача 6 – 8 бош қўй, келин учун ўтов, қизни олиб кетиш учун от ва бошқалар тариқасида тўланган. Қиз учун ўтов бериш Юқори Зарафшон воҳасининг баъзи тоғли ноҳияларида ҳам учрайдиган одатдир.¹⁶⁰

Ҳозирда Ўзбекистонда энг катта қалин пули Навоий вилоятида қозоқлар турадиган жойда берилиб, 2003 йилда у 1 – 1,5 млн. сўм пулни ташкил қилган. Пулга от ҳам қўшиб берадилар. Пулни, албатта, чорвадан ё йилқидан оладилар.¹⁶¹

Шундай қилиб, биз қалиннинг ҳажмини ўтмишдан то ҳозиргача аҳолининг яшаш жойи ва турмуш-тарзи билан, шарт-шароити билан бир-биридан фарқ қилишини кузатдик. Қалин дастлаб нарса-буюм, чорва сифатида пайдо бўлиб, кейинчалик ўтроқ ўзбекларда қалин деганда фақат пул тушунилиши ва унинг

¹⁵⁸ Соатова С.А. Юқори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср боши): Тарих фан. номз. ... дис. Т., 1999, 38–39-б.

¹⁵⁹ Аргынбаев Х.А. Свадьба и свадебные обряды казахов в прошлом и настоящем // СЭ. 1974, № 6, стр. 70.

¹⁶⁰ Соатова С.А. Юқори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср боши): Тарих фан. номз. ... дис. Т., 1999, 39-б.

¹⁶¹ Дала маълумотлари: Навоий в., 2003 й.

бугунги кунга келиб, нархининг тушиб кетиши қалинни ҳозирда фақат расмиятчилик учун, яъни ўтмишдан қолган бир одат сифатида бажарилишидан далолат беради. Аммо, шу билан бирга, чорвадор аҳолида қалин миқдори ва анъанаси катта. Масалан, ҳозир ҳам Ўзбекистонда, асосан қозоқлар, туркманлар турадиган жойларда – Навоий, Хоразм каби вилоятларда, ўз навбатида Қозоғистон, Туркменистон давлатларида шундай.

ЎЗБЕКЛАР ҲАЁТИДА ҚАЛИННИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Қалиннинг ўзбеклар ҳаётида тутган ўрни, унинг зарурияти тўғрисида сўз юритадиган бўлсак, юқорида келтирилган маълумотларга асосланган ҳолда қалиннинг ўзига хос хусусиятларини ҳамда унинг сақланиш сирини аниқлашга ҳаракат қиламиз.

Совет ҳукумати ўрнатилгач, то сўнгги йилларгача қиз узатиш билан боғлиқ бўлган қалин бериш одати ўзбек халқи тарихи, урф-одатларини камситувчилар учун катта баҳона бўлиб келди. Ўзбекларда ҳанузгача қизларни мол, буюм ёки қул сифатида сотиш қолдиқлари учраб туради, ўтмишда эса бу одат жуда ривожланган эди, деганлар учун ҳам асосий дастак қалин масаласи бўлди.¹⁶² Мустақиллик йилларида ҳам қалинга аёлларни камситувчи одат сифатида қараб келиняпти.¹⁶³ Албатта, ҳозир қалин собиқ Совет давридагидек қораланмайди, балки уни танқид қилувчилар, окловчилар, шунингдек, унга бефарқ қаровчилар пайдо бўлгандир.

Октябр тўнтаришидан (1917) кейинги дастлабки даврда аёлларга эркаклар билан тенг ҳуқуқ берилиши натижасида хотинларнинг ташаббуси билан никоҳдан ажралиш тўғрисидаги даъволари кўпая бошланган бўлса, кейинчалик бу кураш хотин-қизлар оммасининг кўпчилик бўлиб қалинга ҳам қарши курашидан иборат бўлди.¹⁶⁴ Бироқ қалинга қарши кураш фақат тарғибот-ташвиқот ишлари билан кифояланиб қолмади.

Биринчи марта, 1921 йил 14 июнда Туркистон АССРда қабул қилинган декретда қалин қонуний равишда ман этилди. Аммо Бухоро ва Хоразм Халқ Совет Республикаларида бу ҳақда ҳеч

¹⁶² Қаранг: Окмуродов Т. Қайта қуриш шароитида меҳнат, турмуш ва мафкуравий тарбия. Т., 1990; Умурузокова О. Социалистик турмуш ва мафкуравий тарбия. Т., 1967; Лобачёва Н.П. Формирование новой обрядности узбеков. М., 1975; Ўша муаллиф. Брак / Семейный быт народов СССР (отв. ред. Т.А. Жданко). М., 1990; Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Т., 1960, 215-б.; Народы Средней Азии и Казахстана. М., 1962;

¹⁶³ Қаранг: Жабборов И.М. Ўзбек халқи этнографияси. Т., 1994; Отахўжаев Ф. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. Т., 1995; Лобачёва Н.П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // ЭО. 1999, № 3, стр. 52–66 ва б.

¹⁶⁴ Қаранг: Отахўжаев Ф. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. Т., 1995.

нирса қабул қилинмади. Кейинчалик бу тақик Ўрта Осиё ва Қозоғистон Республикалари жиноят кодексида ўз аксини топди. Никоҳ ҳуқуқида белгиланган шартларни ҳимоя қилишда Ўзбекистон ССРнинг 1926 йил 1 июлдан амалга киритилган Жиноят кодексининг маҳаллий-маиший жиноятларга бағишланган махсус бобида қалин тўлаш (273-модда), кўшхотинлик (275-модда) ва бошқа жиноят составлари кўрсатилган. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида қалинга қарши ҳеч қандай модда киритилмаган. Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг асосий қоидалар бобининг 8-моддасида шундай дейилган:¹⁶⁵

«Қонун ҳужжатларида оилавий муносабатларни тартибга солишга оид тегишли нормалар бўлмаган тақдирда, Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тамойилларига зид бўлмаган маҳаллий урф-одат ва анъаналар қўлланилади».

1926 – 27 йилларда эски турмушга қарши «Хужум» компанияси¹⁶⁶ кенг авж олдириб юборилди. Бу компания ҳам хотин-қизларни озодликка чиқаришда, ҳам Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда янги турмушнинг таркиб топиш масаласини ҳал этишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Совет ҳукумати тугаётган маҳалда ҳам дин, қадимги маросимлар билан бўлган кураш тўхтамади. Буни биз «Ислом. Справочник»идан ҳам билишимиз мумкин. Унда бу ҳолат куйидагича ёзилади: «СССРда қалин тўлаш одати тугаб бораётган ўтмиш сарқитларидан биридир. Лекин қалин ҳали ҳам бошқа яширин шаклларда учрайди. Айрим совет республикаларида қалин тўлаган ва олганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Қалин

¹⁶⁵ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси: (2007 йил 1 майгача бўлган Ўзгарिश ва қўшимчалар билан) Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. Т., 2007, 6-б.

¹⁶⁶ Қаранг: Отахўжаев Ф. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. Т., 1995; Лобачёва Н.П. Брак / Семейный быт народов СССР (отв. ред. Т.А. Жданко). М., 1990; Умурзокова О. Социалистик турмуш ва мафқуравий тарбия. Т., 1967; Лобачёва Н.П. Формирование новой обрядности узбеков. М., 1975; Тохтаходжаева М. Утомленные прошлом. Реисламизация общества и положение женщин в Узбекистане. Т., 2001; Kamp M. The new woman in Uzbekistan. Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. Seattle & London, 2006.

ва унинг кўринишларига қарши муросасиз кураш олиб бориш хозирги кунда ҳам муҳим вазифадир».¹⁶⁷

Қалинга қарши кураш ҳеч қандай ўзининг натижасини бермади, десак хато бўлади. Совет даврида пайдо бўлган «қизил тўй», «комсомол тўй» каби янги тўйларда қалин ёки сут пули кўп ҳолларда берилмаган.¹⁶⁸ Аммо, шу билан биргаликда, аҳолининг ичида уни пинҳона бериш ҳам давом эттирилган.

Қизил тўй, комсомол тўй – эски урф-одатлар бажарилмайдиган, ислоҳ этилган янгича никоҳ тўйи. Қизил тўй Ўрта Осиёда ilk бор 1920-йиллардан бошлаб пайдо бўлди. 1957 йилда Андижон шаҳрида 1920-йиллардаги тўйлардан фарқли ўлароқ янги – комсомол тўйи ўтказилди. Ушбу тўй Охунбобоев номли театрда нишонланди. Бирданига тўртта жуфтлик никоҳдан ўтди.¹⁶⁹ «Қизил тўй» билан «комсомол тўй»нинг фарқи шундаки, «қизил тўй»да анъанавий урф-одатлар қисқартирилган шаклда озгина бўлса ҳам бажарилса-да, «комсомол тўй»ларида улар умуман бажарилмайди ва бундай тўйлар, албатта, Маданият уйларида, клубларда, «бахт уйларида», маҳалла комитетларида ўтказиларди. XX асрнинг 60-йилларидан, аввало «қизил тўй», кейинроқ «комсомолча тўй» деб номланган «янгича» тўйлар кенг нишонлана бошлади. Сўнгра бу тўйлар «базм» деб атала бошланди. Бундай тўйларда спиртли ичимликлар истеъмол қилинарди,¹⁷⁰ ҳатто келин-куёвнинг «горька» қилиш одати ҳам учраб турарди. Бунга «Ёр-ёр» конофилмидаги «қизил тўй» саҳнаси яққол мисол бўла олади.

Ўзбекистон мустақил бўлганидан кейин «исломий тўй»лар пайдо бўлди. Спиртли ичимликларнинг тўйда истеъмол қилиниши шунчалик табиий бўлиб қолган эдики, уларсиз тўйни тасаввур қилиш мумкин эмас эди. Шу сабабли дабдабасиз, спиртли ичимликларсиз ўтказилган, аслида анъанавий тўй қилиб ўтказишга ҳаракат қилинган тўйларни «исломий» деб атай бошладилар. Кўпчилик «чаласавод» отинойи, муллаларнинг гапи билан бундай тўйларни мусиқасиз, ўйин-кулгисиз, кичиккина ўтказиб, тўйни

¹⁶⁷ Қалин // Ислоҳ. Справочник / М.А. Усмонов таҳрири остида. Т., 1987, 191-б.

¹⁶⁸ Дала маълумотлари: Тошкент ш., 2002–2003 й.

¹⁶⁹ Лобачёва Н.П. Формирование новой обрядности узбеков. М., 1975, стр. 48.

¹⁷⁰ Насруллаева Ҳ. Тўйга нега борасиз? // Ҳуррият. 1998, 4 ноябр.

ваъзхонликка айлантириб юборардилар. Аслида эса бу нотўғридир. Бугунги кунда ҳам «исломий тўй»лар учрайди. Ҳозирги «исломий тўй»лар спиртли ичимликларсиз, эркакларсиз, фақат аёллар иштирокида ўтказилиб, бу тўйда куёв ҳам қатнашмайди.

Собиқ Совет ҳукумати қанчалик даражада қалинни йўқ қилишга уринмасин, у барибир деярли ҳамиша мавжуд бўлган.¹⁷¹ Юқорида айтганимиздек, қалинни сут пули, куёв совғаси деб атай бошлашган. Қалин бериш одати ибтидоий даврдан то ҳанузгача шунчалик даражада муҳим ҳисобланганки, уни ҳеч қандай қонун ва тарғибот-ташвиқот ишлари ҳаётдан чиқариб ташлай олмаган. Нима сабабдан?

Қалин тарихий тараққиётнинг маълум бир босқичида синалиб ҳаётий эҳтиёж туфайли пайдо бўлган, фақат ислом динидаги халқлар учунгина хос бўлмаган одатлардан биридир. Тарихчи-этнограф олим К. Шониёзов «К этнической истории узбекского народа»¹⁷² номли асарида, ўзбек халқи тарихидаги никоҳ ҳақида шундай ёзади: «... ўзбекларда, шу жумладан, қипчоқларда никоҳ эндогам, яъни уруғ доирасида бўлган. Қизни ўз уруғидан ташқарига бермасликка ҳаракат қилганлар. Бу одат иқтисодий мулоҳазалардан келиб чиққанга ўхшайди. Қиз бола турмушга чиққанда ота мулкидан сеп сифатида ўз улушини олган. Бундан ташқари, ота вафотидан сўнг ҳам қиз бола шарият бўйича ота мулкининг бир қисмига эгалик қилган. Қиз боланинг бошқа уруғга берилиши мулкнинг бир қисмини бошқа уруғга ўтишига олиб келган... Икки ака ёки икки опа-сингил болалари ўртасидаги никоҳ энг кўп тарқалган ва кўнгилдагидек иш бўлган. Никоҳнинг қалин тўлаш билан боғлиқ тури жуда кенг тарқалган. Қалинини аниқлашда аввал никоҳланувчиларнинг уруғи бўйича яқинлиги ҳисобга олинган». Аммо баъзилар катта қалин эвазига қизларни бошқа уруғга узатиш ҳоллари учраган. Бу одатнинг негизида уруғ-аъзоларнинг катталари ўтиб кетгандан кейин уруғни

¹⁷¹ Қаранг: Джаббаров И.М., Салимов Т.У. Современные этнические процессы в Узбекистане. Т., 1985, стр. 9, 20; Табышалиева А. Отражение во времени. (Заметки к истории положения женщин Центральной Азии). Бишкек, 1998, стр. 29; Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фан. номз. ... дис. Т., 2002, 28-б.

¹⁷² Қаранг: К.Шаниязов. К этнической истории узбекского народа. Т., 1974, 302–308-б.

мустаҳкамлаш, ўзаро алоқанинг узилиб қолмаслиги ҳам кўзда тутилган.¹⁷³

Демак, қалин олиш одати тарихан уруғнинг яхлитлиги, уруғ мулкини сақлаб қолиш эҳтиёжидан келиб чиққан, қизларни камситмаганлар, балки уларга улуш ажратилган. Бу улуш ҳатто қиз узатилгандан кейин ҳам сақланиб қолган, одатдагидан кўпроқ қалин қиз бошқа уруғдаги йигитга узатилганда талаб қилинган. Бундан мақсад қизни пуллаш ёки куёв томонни шилиш эмас, балки қиз олиб кетган ва ота вафотидан сўнг олиб кетиши мумкин бўлган улуш ўрнини маълум даражада қоплаш, уруғ мулкига мумкин қадар зарар етказмаслик бўлган. Ўзбекистоннинг кўпгина туманларида йигит ва қиз фотиҳа қилинган куни қалин пулидан келганларга тарқатиб чиқилган. Бунга сабаб шундаки, тарихда тўйлар ҳам одатда бир уруғ доирасида қолган. Мантиқан олганда уруғ жамоаси ҳеч қандай иқтисодий зарар кўрмаган. «Ўроқлининг тўйида сўйлоқлининг (ўроқли, сўйлоқли – уруғ номлари) неси бор?» каби мақоллар ана шу тарихий одатнинг ифодасидир.¹⁷⁴

Эндогамия (юнон. *endon* – «ичкарида») никоҳ тартибида никоҳ доимо шу қабиланинг ичида бўлган. Бу тартиб ўзбек оилаларида XX аср бошларигача кенг тарқалган бўлиб, у иқтисодий мақсадларни кўзда тутган. Уруғлар ўз қизларини бошқа уруғга бермас эдилар (масалан, қарлуқлар), чунки қизнинг бегона уруғга узатилиши оила мол-мулкининг бир қисми бошқа уруғга ўтишини англатарди. Шу сабабли, ака-сингил, опа-ука болалари ўртасидаги никоҳ энг мақбул ҳисобланган. Бу эса никоҳнинг «левират»¹⁷⁵ ва «сорорат»¹⁷⁶ шакллари сақланишига сабаб бўлган. Бундай никоҳда хотин, унинг бола-чақаси, мол-мулки ҳам

¹⁷³ Соатова С.А. Юқори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср боши): Тарих фан. номз. ... дис. Т., 1999, 35-б.

¹⁷⁴ Мусақулов А. Қалин // Мулоқот. 1992, № 11–12, 53-б.

¹⁷⁵ *Левират* – (лот. *levig* – «қайни», эрнинг укаси) тул хотин ўлган эрининг укасига эрга тегиш ҳуқуқига эга, ёки тегиши зарур, укаси эса, агар у уйланмаган бўлса, унга уйланиш ҳуқуқига эга, ёки уйланиши зарур.

¹⁷⁶ *Сорорат* – (лот. *sorog* – «опа») бир эркак ўз холасининг икки ёки бир нечта қизига уйланади. Кейинчалик бу одат ўзгариб бориб, хотини ўлган эркак хотиннинг сингилсига уйланиши керак, ёки мумкин, шу билан бирга, бу сингил, баъзан, агар унинг эри бўлмаса, унга тегиши шарт бўлади.

оиладан ташқарига чиқиб кетмас эди. Узатилаётган қиз ота мулкидан ўз улушини сеп тарзида олган.

Мулкдор оилаларда келиннинг сепи хилма-хил нарсалардан тортиб, баъзида тўла жиҳозланган ўтовдан иборат бўлган. Ҳатто чорва «энчи» ажратилган. Аёл ўз сепи, мерос олинган мол-мулки, вақт ўтиши билан ишлаб топганлари ва шу кабилардан таркиб топувчи ўзининг шахсий алоҳида мулкига эга бўлган. Ота вафотидан кейин қизлар оила мулкидан маълум қисмини мерос сифатида олганлар.¹⁷⁷ Қизнинг бошқа оилага – уругга келин бўлиши мол-мулк бир қисмининг бошқа жамоага ўтишини билдирарди. Қизларни ўз уругдан бегона уругга бермаслик одатларининг кенг тарқалганлиги ҳам оила мулкини сақлашга интилишдан келиб чиққан бўлиши керак.

Бу одат ҳозир ҳам мавжуд (Самарқанд (Челакда), Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида, водий аҳолисининг уругларида, Зарафшон воҳасида ва б.).

Бу ерда бир нарсани эътиборга олиш керак, уруг иқтисодий зарар кўрмаса ҳам, аммо тузилган болалар биологик зарар кўради. Қариндош-уруглар орасидаги никоҳлар натижасида пайдо бўладиган наслий хасталиклар аниқланганлигига қарамасдан, ўзбеклар орасида ҳанузгача эндогам никоҳлар қўрилади. Бунга уруглар унчалик даражада эътибор бермайдилар, бироқ бу тиббиёт томонидан тасдиқланган фактдир. Хусусан, ислом дини ҳам қариндош-уругчиликка асосланган никоҳларни тақиқлаб қўйган:

«Сизлар учун оналарингиз, қизларингиз, опа-сингилларингиз, аммаларингиз, холаларингиз, ака-укаларингизнинг қизлари, опа-сингилларингизнинг қизлари, эмизган оналарингиз, эмишган опа-сингилларингиз, қайноналарингиз, жинсий муносабатда бўлган хотинларингизнинг тарбиянгизда бўлган қизлари (мана шу санаб ўтилган аёлларга уйланиш ҳаром килинди) – агар хотинларингиз билан жинсий муносабатда бўлмаган бўлсангиз (уларни талоқ қилгандан кейин аввалги

¹⁷⁷ Соатова С.А. Юкори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср боши): Тарих фан. номз. ... дис. Т., 1999, 35-б.

эрларидан тугилган қизларга уйлансангиз) сизлар учун гуноҳ йўқдир. Яна ўз пушти камарингиздан бўлган ўгилларингизнинг хотинларига (уйланишингиз) ҳамда она-сингилларни жамлашларингиз (яъни бирини талоқ қилмай туриб бошқасига уйланишларингиз) ҳаром қилинди. Магар илгари ўтган бўлса. (Аллоҳ авф этар). Албатта Аллоҳ мағфиратли ва меҳрибон бўлган зотдир».¹⁷⁸

«Нисо» сураси, 23-оят

Баъзи тадқиқотчилар қалинни аёлларнинг жамиятда кадр-қимматини иш кучи сифатида баҳолаш билан боғлиқ одат деса, айримлари аёлларнинг ижтимоий тенгсизлиги бошланиши билан юзага келган, деган фикрни билдирадилар. Ф. Отахўжаевнинг¹⁷⁹ ёзишича: «Қалинни тўлагач, никоҳ аҳдини тузиш келиннинг ота-онаси учун муайян фойда келтириб, камбағал оиладаги куёвнинг аҳволига жуда оғир таъсир этган... Қалин аёлларнинг шаъни ва кадр-қимматини камситиб, уларни олди-сотди объектига айлантирган. Келиннинг ота-онаси қизи бой-бадавлат эрга тегишидан манфаатдор бўлганлар. Ёши ўтган куёвлар келин учун кўпроқ қалин ва маҳр ажратганлар. Шунинг учун ота-оналар ўз қизларини кўпинча бой-бадавлат қарияларга бериб, ёш қизнинг умри хазон бўлишига сабабчи бўлганлар. Шундай қилиб, ким кўп қалин тўлаб, маҳр ажратса, у қизнинг эгаси саналиб, ўша кишига эрга чиқишга мажбур эди. Қалин бевосита келиннинг отаси тасарруфига тушиб, келиннинг қалинига ҳеч қандай ҳаққи бўлмаган, маҳр эса бевосита келиннинг шахсий мулки ҳисобланган».

Ғафур Ғулом¹⁸⁰ ва Ҳақима¹⁸¹ ўз мақолаларида қалин эвазига камбағал оилалар ёш қизларини (14 – 18 ёшдаги) «сотадилар», деб ёзадилар ва ўша даврда «сотилган» қизларга тўланган қалиннинг энг кам миқдорини кўрсатадилар, яъни 200 ва 270 руб. Қалин

¹⁷⁸ Куръони Карим / Таржима ва изоҳлар муаллифи А. Мансур. Т., 1992, 55-б.

¹⁷⁹ Отахўжаев Ф. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. Т., 1995, 39-б.

¹⁸⁰ Ғафур Ғулом. Ғам тугуни / Янги йўл, 1928, № 11-12, Б. 12-14.

¹⁸¹ Қаранг: Ҳақима. Хотинлар ҳуқуқини помол [поймол] қилгучи / Янги йўл, 1929, № 2, Б. 5.

келинни сотиб олиш учун тўланади, деган фикрни М.О. Косвен, Н.А. Кисляков, М. Кэмп¹⁸² каби олимлар ҳам билдирган. С.П. Поляковнинг фикрича, ота келинни қалин ҳисобига сотиб олиб ва тўй харажатларини кўтариб, ўғилни ўзига боғлаб қўяди. Шу билан ўғил отасининг қилган бу «совғасини» «қайтариши» керак бўлади. Ўз навбатида, ўғил отасининг рухсатисиз келин билан ажрашиши мумкин эмасдир. Бу билан қалин, тўй ва шунга ўхшаш нарсалар янги оилани ота-онага нафақат «бурч» билан, балки ижтимоий ҳам боғлаб қўяди.¹⁸³ Умуман олганда, Совет даврида қалин тўлаш ўтмишнинг энг жирканч одатларидан бири, тарихан ибтидоий уруғчилик ва кулдорлик даврига хос қиз болани сотиш аъъанасига бориб тақаладиган, қизнинг инсоний кадр-қимматини ерга урадиган одат ҳисобланган.¹⁸⁴ Бугунги кунда ҳам бундай нуқтаи назарни кўллаб-қувватлайдиганлар (хусусан, Ғарб дунёсида) учрайди. А. Табышалиева қалинни тўлаш аёлларга нисбатан мол-мулкка, эри ва унинг барча қариндошларининг шахсий мулки сифатида муносабатда бўлишни очиқ кўрсатади, деб қалинга ўзининг салбий фикрини билдиради. Ва шу нарсани қўшимча қиладики: «Шунинг учун болалар ҳам эри ёки унинг қариндошларига тегишли бўлганлар».¹⁸⁵

Айтилган гапларда ҳам жон бор. Ҳақиқатан ҳам юқорида келтирилган маълумотларни архив ҳужжатлари¹⁸⁶ ҳамда турли манбалар¹⁸⁷ тасдиқлайди. Аммо юқоридаги гапларнинг ожиз томонлари ҳам мавжуд. Масалан, «олди-сотди объекти»га эътибор берсак. Қалинда келин сотиб олинади, деган қарашга қарши

¹⁸² Қаранг: Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Т., 1960, 214-б.; Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969, стр. 66; Kamp M. The new woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. Seattle & London, 2006, p. 118.

¹⁸³ Поляков С.П. Традиционализм в современном Среднеазиатском обществе / Мусульманская Средняя Азия. Традиционализм и XX век. М., 2004, стр.164.

¹⁸⁴ Қаранг: Исло. Справочник / М.А. Усмонов таҳрири остида. Т., 1987, 191-б.

¹⁸⁵ Табышалиева А. Отражение во времени. (Заметки к истории положения женщин Центральной Азии). Бишкек, 1998, стр. 27.

¹⁸⁶ Қаранг: ЎзР МДА, Ф. И-17, Р. 1, Й. 3763; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3112; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3217; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3519; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3215; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3242; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3448; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3611; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3612; Ф. И-17, Р. 1, Й. 3558; Ф. И-36, Р. 1, Й. 2947.

¹⁸⁷ Узбеки. (Народы России. Среднеазиатские народы) / Природа и люди. Иллюстрированный журнал, литературный, научный и политический. 1880, декабрь, стр. 4; Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886 ва б.

жавобан рус олимнинг ўзи – С.Н. Абашин эр-хотин Наливкинларга изоҳ берган ҳолда Ўрта Осиёда қалиннинг, яъни куёв томон келин томонга қиладиган барча совғаларининг ҳажми келин олиб келадиган сепга тўғри келади, деб ёзади.¹⁸⁸ Қалин ҳақида асосан салбий фикрда бўлган А. Табышалиева ва эр-хотин Наливкинлар ҳам бу фактни тан олганлар.¹⁸⁹ «Қалиннинг маълум бир қисмини тўлаб, кейин қолганини тўлаш» одати ҳақида гапирганимизда биз бу маълумотни тўлиқроқ ёритганмиз. А. Табышалиеванинг ўзи қалинни фақат салбий тушуниш нотўғри бўлади, дейди. Жамиятнинг ўзгариши билан қалиннинг ҳам вазифаси ва тузилиши ўзгарди. Муаллиф қалин кўпинча ёшларнинг сепига ишлатилинарни ва олинган нарсалар ёш оиланинг дастлабки йилларида ёрдам берарди, деб тан олади.¹⁹⁰ Ўз навбатида, Г.С. Тошева ҳам ўз илмий изланишлари натижасида қалин пулига қарши бу қадар кураш олиб боришга ҳожат йўқ эди, деган хулосага келади. Чунки халқ ўртасида «қалин пули – қаллик пули» деган нақл юради. Шу ибора ҳам қалин пулининг қалликқа, янги оилага сарфланишини кўрсатади. Ахборотчилар билан ўтказилган мулоқотларда Қашқадарё воҳасида қалин пули асосан келиннинг бош-оёқ сарпоси ҳамда янги оиланинг уй жиҳозларини сотиб олишга сарфланиши аниқланди.¹⁹¹

Н.П. Лобачёва ҳам ўзбек тўйлари ҳақида маълумот берар экан,¹⁹² қалин Совет даврида таъқиқланганига қарамасдан, ҳали ҳам тўйларда берилишига урғу беради. Н.П. Лобачёванинг ёзишича, аҳолининг ўзи буни «тўйнинг харажатларини келин-куёвнинг сарпо-суруғига, уй-жиҳозларига кетади», деб тушунтиради. Аммо у буни окламаган ҳолда, қалинни икки ёш ўртасида тўсиқ бўлишини, ҳатто собиқ иттифоқ кулаганидан кейин

¹⁸⁸ Абашин С.Н. Калым и махр в Средней Азии. О «границах» в социальных отношениях / Человек и право. Книга о Летней школе по юридической антропологии (г. Звенигород, 22–29 мая 1999 г.). М., 1999, стр. 156.

¹⁸⁹ Қаранг: Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886, стр. 202; Табышалиева А. Отражение во времени. (Заметки к истории положения женщин Центральной Азии). Бишкек, 1998, стр. 27.

¹⁹⁰ Табышалиева А. Отражение во времени. (Заметки к истории положения женщин Центральной Азии). Бишкек, 1998, стр. 87.

¹⁹¹ Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фан. номз. ... дис. Т., 2002, 28, 30–6.

¹⁹² Қаранг: Лобачёва Н.П. Формирование новой обрядности узбеков. М., 1975; Ўша муаллиф. Брак / Семейный быт народов СССР (отв. ред. Т.А. Жданко). М., 1990.

ҳам таъкидлайди.¹⁹³ М.А. Бикжанова наманганлик ўзбекларда қалиннинг бир қисмини келиннинг ота-онаси кўпинча ўзига олиб қолса-да, у сеп тайёрлашга кетади, деб ёзади.¹⁹⁴ Демак, собик иттифокда қалиннинг амалда бўлиши тан олинган, унинг сабаблари ҳам кўрсатилган, аммо улар қалинни оқлаши мумкин эмас эди.

М. Кэмп ҳам шуни қайд қиладики, Совет ҳукумати ўрнатилгач, «барча мажбурий қурилган никоҳлар ва ёш узатилган қизларни қалин одати билан боғлаш осон бўлган».¹⁹⁵ Ҳақиқатда ҳам коммунист ва болшевиклар қалин бериш одатининг салбий томонидан унумли фойдаланишган ва барча мажбурий қурилган никоҳларни, ёш қизларни узатишларни, аслида уларнинг сабаби бошқа бўлса ҳам, қалин билан боғлайверишган. Ўзбеклар орасида мажбурий қурилган никоҳларни бугунги кунда ҳам учратиш мумкин. Аммо ҳозир буни ҳеч ким қалин бериш одати билан боғламайди. Болшевик реформаторлари барча тўй харажатларидан фақат қалинга нисбатан кураш олиб борганлар. Аммо қизнинг сепига шак-шубҳасиз табиий, нормал, мақбул (қабул қилса бўладиган), пок харажат деб қаралган.¹⁹⁶

Шуни айтиш керакки, юқоридаги гапларнинг аксарияти фақат ўтмишга тегишли бўлиб қолди. Чунки бугунги кунда ўзбекларда қалиннинг қиймати анча пастга тушиб кетган ва аксинча, келин сепи эса кўпайиб кетган. Албатта, бу Ўзбекистоннинг барча ҳудудларига тегишли эмасдир. Масалан, Хоразм, Бухоро каби вилоятларда уларнинг урф-одатларига кўра, куёв томон қизнинг сепини ҳам кўтаради.¹⁹⁷ Қиз томон қиладиган сепнинг энг каттаси Тошкент шаҳрида бўлиб, 2005 – 2007 йилларда қиз томон тўйга, агарда барча тўй харажатларини ҳисобга олса, сеп билан бирга

¹⁹³ Лобачёва Н.П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // ЭО. 1999, № 3, стр. 58–60.

¹⁹⁴ Қаранг: Бикжанова М.А. Семья в колхозах Узбекистана. Т., 1959, стр. 28.

¹⁹⁵ Kamp M. The new woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. Seattle & London, 2006, p. 119.

¹⁹⁶ Kamp M. The wedding Feast: Living the new uzbek life in the 1930s // Everyday life in Central Asia: past and present / edited by J.Sabadeo, R.Zanca. Bloomington and Indianapolis, 2007, p. 113.

¹⁹⁷ Дала маълумотлари: Хоразм в. (Урганч ш., Хива ш., Янги арик т., Қўшқўпир т.), 2005 й.; Бухоро в. (Бухоро ш., Шофиркон т.), 2007 й.

ўртача ҳисобда 7000 – 8000 \$ пул сарфлаган.¹⁹⁸ Бу дегани, қиз томоннинг тўйга кетадиган харажатлари, агарда ошиб кетмаса, куёв томоннинг тўй сарф-харажатлари билан камида тенг келади.

Тўғри, қалин нафақат ижобий, балки салбий томонларга ҳам эгадир. Ўтмишда никоҳ тўйида қалин миқдорининг катталиги, уни тўлашнинг қийинлиги тўйнинг ҳатто йиллаб чўзилишига сабаб бўлган. Қалин тўлаб уйланиш, албатта, оғир бўлган. Баъзида қалиннинг катта миқдорини узиш учун куёв келин хонадонига ишлаб бериши шарт бўлган. Қалин тўлаш имконияти бўлмаганлар келинни олиб қочиш одатини вужудга келтирган. Аммо биз қалинни кескин танқид қилишдан қочиб, шуни айтишимиз мумкинки, қиз узатиб, қалин олиб ўтмишда ҳам, ҳозирги замонда ҳам ҳеч бир оила бойиб қолмаган. Аксинча, қиз узатган оилалар маълум муддат, баъзан йиллар мобайнида моддий қийинчиликларга дуч келганлар. Ўтмишда ёш қизларнинг қарияларга берилишига келсак, «беш кўл баробар эмас» деган мақолга таянган ҳолда, ҳамма оила ҳам қизини қарияларга беравермаган. Юқорида таъкидлаганимиздек, қалин ҳажмини аниқлашда куёв оиласининг моддий ҳолати, қариндош ёки бегона эканлиги эътиборга олинган. Ҳатто қалин, шунингдек, маҳр қораланган «Ислом. Справочник»ида ҳам қалиннинг қанча бўлиши қудаларнинг шартлашувига, уларнинг жамиятдаги мавқеига, табақасига боғлиқ бўлган, деб тан олинади.¹⁹⁹

Тўғри, ўтмишда қалин камбағал йигитларнинг уйланишига тўсқинлик қилган. Унинг устига камбағаллар бойларга нисбатан кўпроқ ҳам бўлган. Аммо уларга нафақат қалин, балки бошқа маросим ва одатлардаги харажатлар ҳам тўсқинлик қилгандир. Агар қиз томон қалинини сўрамаса, оилага тўй оғирлик қилиши мумкин эди.

М. Тохтаходжаева²⁰⁰ куёв томоннинг энг катта харажатлари қалинга бориб тақалади, деб ёзади ва қалин ҳажми, этнографларнинг маълумотиغا кўра, 25 йил давомида (1960 йилларнинг ярмидан 1990 йилларгача) 23 баробарга кўтарилди, деб қўшимча қилади. Бу, албатта, ҳақиқатга тўғри келмайди.

¹⁹⁸ Дала маълумотлари: Тошкент ш., 2005–2007 й

¹⁹⁹ Қалин // Ислом. Справочник / М.А. Усмонов таҳрири остида Т., 1987, 191-б.

²⁰⁰ Тохтаходжаева М. Утомленные прошлым. Реисламизация общества и положение женщин в Узбекистане. Т., 2001, стр. 210.

Юқоридаги жадвал бизга қалиннинг нархи ўтмишга нисбатан тушиб борганини кўрсатади.

Ҳозирги кунда, айниқса, қалин мустаҳкам ўрнашган Тошкент шаҳрида қалиннинг қиймати, юқорида кўрсатганимиздек, шунчалик даражада тушиб кетганки, келиннинг сарпоси эса шунчалик даражада ошиб кетганки куёвнинг берган қалин пули деярли ҳеч нарса бўлмайди, у фақат расмийчилик учун бажарилмоқда. Берилган озгина пулга қиз тараф куёвнинг ўзига ва куёв тарафга сарпо олиши керак. Аммо бу пулларнинг ўзи сарпо олишга ҳам етмайди. Шунинг учун ҳам, кўпинча қалин ёки сут пулини қиз тараф ўзининг кам-кўстига ишлатади. Шу сабаб биз қалинга аёлларни шаънини, кадр-қимматини камситадиган, олди-сотди объектига айлантирадиган одат, деб қарамасдан, балки қиз томонга кўмаклашиш, тўйнинг оғир қисми тушиб қолмаслиги учун берилади, деб ҳам тушунамиз.

Ҳатто рус олимларининг²⁰¹ ўзи қалиннинг катта қийматини эрхотиннинг ўзбошимчалик ва бесабаб ажралишлардан кафолатлайди, деб сабабини тушунтирадилар. Ўтмишда қалиннинг маълум бир қисми тўлангандан кейин ҳам, камдан-кам ҳолларда никоҳ бекор қилинган. Чунки қиз томон рад жавобини берса, берилган қалинни қайтариши керак, йигит томон рад жавобини берса, тўлаган қалинидан воз кечиши керак бўлган.²⁰² Худди шу ҳолат келин ё куёвнинг бевақт ўлими юзасидан ҳам бўлган. Бундай ҳолда қалин қайтармасликнинг бошқа йўли бўлган: агар куёв вафот этса, келин унинг акаси ё укасига турмушга чиқади (*левират*), агар келин вафот этса, куёв унинг синглисига ё опасига уйланади (*сорорат*), баъзида бундай ҳолларда куёв берилган қалин пулига яна озгина ҳақ қўшган.²⁰³ Бундай ҳолатни XIX асрда Кавказ

²⁰¹ Қаранг: Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886; Кисляков Н.А. Калым и приданное у таджиков // Родовое общество. Этнографические материалы и исследования. М., 1951, стр. 195; Ўша муаллиф. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969; Поляков С.П. Традиционализм в современном Среднеазиатском обществе / Мусульманская Средняя Азия. Традиционализм и XX век. М., 2004, стр. 164.

²⁰² Қаранг: Kamp M. The new woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. Seattle & London, 2006, p. 24.

²⁰³ Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969, стр.67–68.

халқларида ҳам кўриш мумкин эди.²⁰⁴ Агарда никоҳ қуриш билан хотиннинг уйдан кетиши ўртасида анча вақт ўтган бўлса ҳам, қалин қайтарилган. Агар эр ажралиш истагини билдириб, хотинини уйдан ҳайдаса, у ҳолда эрнинг қалин сўрашга ҳаққи бўлмаган.

Шунинг учун ўзбек оилалари ва умуман, Ўрта Осиёликлар ичида ажралишлар жуда кам бўлган. Қолаверса, эр ўзига иқтисодий зарар қилмасдан, ёқтирмаган (ё яна бошқа сабаблар бўлиши мумкин, масалан, ўртада фарзанднинг йўқлиги) хотинини талоқ қилишдан кўра, унинг устига яна бир ўзи ёқтирган хотин олишни афзал кўрган (албатта, бу ҳаммага тегишли эмас). Буни биз салбий оқибат деб тушунишимиз лозимми ёки ижобий, айтиш қийин. Ҳамма ҳар хил баҳолайди. Аммо хотин эрининг ёмонлигидан азоб тортиб, туғилган уйига қайтиб келганда, унинг отаси қалинни куёвга қайтармаслик учун қизини уйида қабул қилмаса ва шу билан уни бир умрга шу никоҳда бахтсиз яшашига сабабчи бўлса, бу албатта, қалиннинг салбий оқибатига киради. Лекин ҳар доим ҳам шундай бўлавермаган, ҳамма оталар ҳам бундай иш тутмаганлар, қолаверса, қиз ўзиникида туриб олса ё ўзини ўлдириш билан кўрқитса, ота одатда ортга чекиниб, қалинни қайтаришга мажбур бўлган ва шу билан қизини бахтсиз никоҳдан сақлаб қолган.²⁰⁵

Ҳозирда аксинча, ажралишлар борган сари кўпайиб бормокда, чунки уларга ҳеч нарса тўсқинлик қилмайди. Ажрашганда эр хотинидан қалин пулини талаб қилмайди, ҳаттоки хаёлига ҳам келтирмайди, шу билан биргаликда «ажрашсам қалин хотинимда қолиб кетади», деган ўй ҳам эрни хавотирга солмайди. Яъни қалин ажралишда ва умуман, тўйда ҳам ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас.

Бугунги кунда ўзбеклар ичида қалинга бўлган муносабатни салбий дейиш қийин. Этносоциологик тадқиқотда²⁰⁶ респондентларга «Қалин (сут пули) бериш одатига сизнинг муносабатингиз?» деган савол билан мурожаат қилинди. «Қалинни одат сифатида бажариш зиён қилмайди», деб 48 % (аёллар –

²⁰⁴ Қаранг: Ковалевский М.М. Очерк происхождения и развития и собственности. М., 1939, стр. 33.

²⁰⁵ Қаранг: Кисляков Н.А. Калым и приданное у таджиков // Родовое общество. Этнографические материалы и исследования. М., 1951, стр. 195.

²⁰⁶ Этносоциологик тадқиқот: Тошкент ш., 2007 й.

37,9 %, эркаклар – 53,3 %), «Қалин бўлмаса, қизнинг ота-онасига тўй қилиш/жуда оғир», деб 41 % (аёллар – 48,3 %, эркаклар – 26,7 %) респондентлар жавоб бердилар. Ундан ташқари респондентлар қуйидаги ижобий жавобларни бердилар: «Сут пули онани рози қилиш учун берилади» – 1 % (фақат аёллар жавоби – 1,7 %), «Ижобий» – 1 % (фақат аёллар жавоби – 1,7 %), «Қалин бериш керак» – 1 % (фақат аёллар жавоби – 1,7 %). Шу билан биргаликда қалинга нисбатан салбий фикрлар ҳам билдирилди, аммо улар камчиликни ташкил қилади: «Қалин аёлларни хўрловчи одат, уни йўқотиш керак» – 4 % (аёллар – 3,4 %, эркаклар – 13,3 %), «Керак эмас» – 1 % (фақат эркаклар жавоби – 6,7 %). «Билмайман», деб фақат 3 % респондентлар жавоб бердилар.

Умумий хулоса қилиб айтганда, 50 % аҳоли қалинни, асосан одат сифатида бажаради ва шу билан биргаликда ундан иқтисодий мақсадларни ҳам кўзлайди. Лекин аёллар билан эркаклар жавобини солиштирганда, шу нарса маълум бўлади-ки, эркаклар қалинга, асосан тўй маросимларининг ичидаги бир одат сифатида қарашади. Фақатгина қиз узатган эркаклар қалинсиз қизнинг ота-онасига тўй оғирлик қилиши мумкин, деган фикрни билдирадилар (Ўзларининг бошларидан ўтказганларидан кейин). Аёлларда эса аксинча. Улар қалинга, асосан қиз ота-онаси учун тўйда кўмак бўладиган одат сифатида қарашади. Шунинг учун ҳам қалинга аёлларни хўрловчи одат сифатида қараш бўйича эркакларга нисбатан аёллар камчиликни ташкил қилади. Қалинга салбий фикрни билдирганлар бошқа вилоятлик ўзбеклар бўлиб, уларда қалин одати йўқолиб кетгандир. Тадқиқот ҳисобига кўра, улар жуда кам фоизни ташкил қилади. Қалин ҳали амалда бўлган Тошкент шаҳрида асли тошкентлик респондентларнинг ҳеч бири қалинга салбий фикр билдирмаган.

Ўз навбатида, Г.С. Тошеванинг Қашқадарё воҳасида ўтказган этнографик тадқиқотлари шуни кўрсатдики, баъзи қизлар йигитларни севиб турмуш қуришни хоҳлайдилар, қалинни маъқул кўрмайдилар, бир гуруҳ қизлар эса қалинни куёв томондан янги оиланинг турмуш шароитини яхшилаш йўлидаги восита сифатида маъқул кўрадилар.²⁰⁷ Бу борада биз қўшимча қилмоқчимиз, яъни

²⁰⁷ Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фан. номз. ... дис. Т., 2002, 37-б.

севишганларга қалин тўсқинлик қилмайди, айниқса Қашқадарё воҳасида, сабаби у ерда юқорида кўриб чиққан миздек, қалиннинг миқдори Ўзбекистоннинг бошқа жойларига нисбатан камдир.

С.Н. Абашиннинг маълумотича, бугунги кунда қалин ва маҳрни «қолоқлик» ва «орқага қайтиш»нинг намоён бўлиши, деб ўйлаётганлар ва улар билан курашишни талаб қилаётганлар нуқтаи назари оммабоп бўлмаяпти. Қалин ва маҳрни «этник» ва «ўзига хос» маданият қисмлари, деб тушунганлар ва уларни қонунлаштириш лозим деганларнинг сони эса ортиб бормоқда. Бу ерда нафақат ўзбеклар (бунга мустақиллик даврида диннинг кучайиши ҳам сабабчидир), балки Ўрта Осиё халқлари ҳам инобатга олинапти. Бугунги кунда очик равишда қалин – келин томоннинг харажатларини қоплаш учун тўланади, деб қаралмоқда.²⁰⁸

Қалин ва маҳрни қонунлаштиришга бўлган хоҳишни ташқи «ёмон» таъсирдан тозалашга интилиш деб тушунса бўлади. С.Н. Абашиннинг ёзишича: гапирилган қалин ва маҳр – бу ҳақиқий қалин ва маҳр эмас, балки қандайдир ғалати яратилган, бузилган, нотўғри талқин қилинган ва ҳоказо нарсалардир. С.Н. Абашиннинг ўзи бунга шундай жавоб қайтаради: «... кўрсатингларчи, қаерда ва қачон қалин ва маҳр бузилмаган, нотўғри талқин қилинмаган кўринишда мавжуд бўлган. Мен бундай асосли мисолларни билмайман». С.Н. Абашиннинг фикрича, «қалин» ва «маҳр» қонунлаштирилса, бу янги ҳодисанинг тажрибага сунъий киргизиш билан баробар бўлади. Бунинг эса ҳеч қандай аҳамияти йўқ.²⁰⁹

Юқоридагилардан хулоса қилишимиз мумкинки, қалин қиз томонга тўйнинг оғирлиги тушиб қолмаслиги учун керакдир. Қиз томон қалин олиб ҳеч замон бойиб қолмаган, аксинча қиз чиқарган хонадон ўғри урган уйга ўхшаб қолади. Қолаверса, қиз олиб қалин тўлаган оила қиз узатганда қалин олади. Қиз бўлмаса, неvara узатганда қалин олади. Халқ урф-одатларининг адолатли характери турмушнинг ана шундай давомийлигида, авлодлар ҳаётида учрашида намоён бўлади.

²⁰⁸ Табышалиева А. Отражение во времени. (Заметки к истории положения женщин Центральной Азии). Бишкек, 1998, стр. 107.

²⁰⁹ Қаранг: Абашин С.Н. Калым и махр в Средней Азии. О «границах» в социальных отношениях / Человек и право. Книга о Летней школе по юридической антропологии (г. Звенигород, 22–29 мая 1999 г.). М., 1999, стр. 160.

Демак, қалин бериш одатининг яшовчанлик сири унинг табиий эҳтиёжларидан келиб чиққанлигидадир. Ана шунинг учун ҳам турли тазйиқлар, ноўрин танқидларга қарамай, бу одат ҳалигача сақланиб қолган, албатта, ҳозирда у ўтмишдагидан фарқли ўларок расмий тус олган. Бугунги кунда қалин ўзбекларда деярли ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, у тўйнинг бўлиш ё бўлмаслигини, ажрашиш ё ажрашмасликни ҳал қилмайди. Халқ қалинга фақат урф-одатлардан бири, деб қараб, ўтмишдан қолган мерос сифатида унга амал қилади. Ундан ташқари, қалин кейинги йилларда ўз моҳиятига кўра, келинга тўланадиган тўлов воситаси эмас, балки уни ҳозирда «куёв совғаси», «сут ҳақи», тўй компенсацияси, деб замонавийлашган шаклда намоён қилмоқдалар.

С.П. Поляков ушбу «ёмон» одатнинг сақланиш сабабини ҳеч ким тушунтирмаган, деб ёзган эди.²¹⁰ Илмий изланишларимиз натижасида биз бугунги кунда қалин бериш одатининг сақланиш сабабини аниқлашга ҳаракат қилдик.

Қисқа қилиб айтганда, қалиннинг яшовчанлик сири қуйидагилар билан изоҳланади:

- менталитет
- анъана
- стереотип
- иқтисод (бугунги кунда ўзбекларда у рамзий тус олган)

Ўзбек халқининг менталитети туркий негизли халқ эканлиги, (туркийликка хос) жанговарлик, кенг бағирлилик, саховатпешалик, ҳотамтойлик сингари жиҳатлар урф-одат, маъракамаросимларимиз шакли мазмунида, айниқса, яққол ифодалангандир. Тантанали саналарда оммавий зиёфатлар уюштириб, халқни сийлаш, марҳумларни хотирлаб ош тортиш, кичик йиғинлардан кўра катта йиғин ва жамоавий тадбирларни афзал кўриш, йиллар мобайнида борини йиғиб-териб элга тарқатишдан завқ-сурур туйиш фазилатлари қадим туркий одатлардандир. Ўзбек халқи жамоа манфаатлари, жамотчилик фикри доирасида, анъана ва урф-одатларга содиқлик негизларида бирлашишга мойил ва шунга интилувчи халқдир. Зеро,

²¹⁰ Поляков С.П. Традиционализм в современном Среднеазиатском обществе / Мусульманская Средняя Азия. Традиционализм и XX век. М., 2004, стр.161.

анъаналарнинг ўзи ҳам жамоатчилик фикрининг барқарорлашган ифодасидир.²¹¹ Демак, ўзбек халқининг урф-одат, анъаналарга қаттиқ риоя қилиши ҳам унинг менталитетига боғлиқдир. Шундан келиб чиққан ҳолда қалинга анъана, одат сифатида амал қилиб келинмоқда. Бу ердан стереотип келиб чиқади, ҳамма амал қилган одатни бажармасликнинг иложи йўқ. Ўз навбатида, иқтисодий томондан ҳам (оз бўлса ҳам) бу қулайдир.

Бизнинг кузатишларимиз шуни кўрсатдики, тўйларда синалган урф-одатларни эмас, балки сарф-харажатларни қисқартирсагина, тўйнинг ҳеч кимга оғирлиги тушмайди.

Умуман олганда, урф-одатларни, ўз навбатида қалинни ҳам тинч қўйиш керак. Вақт ўтиши билан керакмас, ортиқча маросим, анъана ва урф-одатлар ўз-ўзидан йўқолиб боради. Шу ўринда қалин ҳам, агарда унинг халққа оғирлиги тушиб, у керакмас, ортиқча бир одатга айланса, давлатнинг аралашувисиз ҳам, тарғибот-ташвиқот ишларисиз ҳам ўз-ўзидан йўқолиб кетади.

²¹¹ Қаранг: Бекмуродов М. Ўзбек менталитети хусусиятлари // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. 1998, № 1, 49–51-б.

Шундай қилиб, биз қалин ва у билан боғлиқ одатларни кўриб чиқдик. Қадимдан Ўрта Осиё халқларида жумладан, келин олишнинг дастлабки шартларидан бири қалин бериш одати бўлган, лекин унинг ижроси ҳамма жойда ҳам бир хилда бўлмаган. Қалиннинг ижроси тўланадиган маблағ сони ва сифати ҳудуд ва туманлар аҳолиси ижтимоий ишлаб чиқаришига боғлиқ бўлган. Никоҳ тўйидан, келинни куёв хонадонига олиб келишгача бўлган даврда куёв томонидан келин учун тўландаиган пул ёки мол (чорва) «қалин» номи билан аталган. Қалин кейинги йилларда ўз моҳиятига кўра, келинга тўланадиган тўлов воситаси эмас, балки уни ҳозирда «куёв совғаси», «сут ҳақи», тўй компенсацияси, деб замонавийлашган шаклда намоён қилмоқдалар. Аслида қалин исломгача туркий халқлар орасида кенг тарқалган одатлардандир.

Бизга маълум бўлдики, қалин ҳар хил кўринишга эга бўлиб, ўтмишда тўйнинг бўлиш ё бўлмаслигини ҳал қилган бўлса, ҳозирги кунга келиб у ўзбекларда фақат расмийлик учун бажарилмоқда. Ўтмиш билан солиштирадиган бўлсак, унинг бугунги кунда киймати ва аҳамияти тушиб кетган.

Ҳаётий зарурат сифатида қалин бериш одати турлича кўриниш ва турли даражада ҳозирги даврда ҳам Ўзбекистонда мавжуд. Аммо баъзи жойларда у тикланмайдиган даражада йўқ бўлиб бормоқда. Ҳали ҳам амалда бўлган жойларда эса менталитет, анъана, стереотип, иқтисодий омилларга кўра сақланиб қолгандир.

Биз ушбу монографияда қалин бериш одатига ҳар томонлама ёндашиб, унинг барча қирраларини очиб беришга ҳаракат қилдик. Аммо охириги ҳулосани, қалинга бўлган муносабатни барибир ҳар бир инсоннинг ўзи чиқаради. Сабаби, бизга ҳеч қачон маъқул бўлмаган иш, бошқа бировга маъқул келиши мумкин, бу билан бизнинг фикримизга қўшилмайдиган инсонларни танқид остига олиб, уларни фақат қоралашимиз нотўғри бўлади. Масалан, агар биз қалинни оқлаб, унинг амалда қўлланилишини зарурат, деб чиқсак, бунга қўшилмайдиганлар, қарши чиқадиганлар, албатта, бўлади.

Бу билан айтмоқчимизки, ўзимизнинг фикр ва ғояларимизни зўрлаб инсонларнинг онгига сингдира олмаймиз. Биз фақат ҳар бир масалага объектив ёндашиб, унинг ҳар бир қирраларини илмий исботлаш орқали очиб беришга ҳаракат қилишимиз зарур.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абашин С. Н. Калым и махр в Средней Азии. О «границах» в социальных отношениях / Человек и право. Книга о Летней школе по юридической антропологии (г. Звенигород, 22–29 мая 1999 г.). – М., 1999. – С. 155–161.
2. Абрамзон С.М. Свадебные обычаи киргизов Памира / Тр. АН ТаджССР. – Т. 120. Душанбе, 1959.
3. Абрамзон С.М. Киргизское население Синьцзян-Уйгурской автономной области КНР / Тр. Киргизск. Археол.-этногр. эксп. – Т. II. М., 1959.
4. Аничков И.В. К вопросу о калыме / Сб. Средняя Азия: Альманах. – СПб., 1895.
5. Аргынбаев Х.А. О некоторых пережиточных формах брака у казахов / Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана (отв. ред. Г.П. Снесарев). – М., 1978. – С. 94–105.
6. Аргынбаев Х.А. Свадьба и свадебные обряды казахов в прошлом и настоящем // СЭ. 1974, № 6. – С. 69 – 77.
7. Аргынбаев Х.А. Традиционные формы брака у казахов / Этнографическая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. – Нукус: Каракалпакстан, 1989. – С. 244 – 259.
8. Арифханова З. Х., Зунунова Г. Ш. Обрядово-ритуальная жизнь узбеков Ташкента в условиях независимости. – Т., 2006.
9. Бекмуродов М. Ўзбек менталитети хусусиятлари // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. 1998, № 1. Б. 49 – 53.
10. Бикжанова М.А. Семья в колхозах Узбекистана. – Т., 1959.
11. Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек оиласи тарихидан. – Т. : Ўқитувчи, 1995.
12. Вамбери А. Очерки Средней Азии. – М., 1868.
13. Васильева Г.П. О роли этнических компонентов в сложении свадебной обрядности туркмен / Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана (отв. ред. Г.П. Снесарев). – М., 1968.
14. Гребенкин А.Д. Таджики // ТВ. 1871, № 20, 21.
15. Гребенкин А.Д. Узбеки // ТВ. 1871, № 29, 30.

16. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. – Т. I. Т., 1889.
17. Джаббаров И.М., Салимов Т.У. Современные этнические процессы в Узбекистане. – Т.: Знание, 1985.
18. Джикиев А. Свадебные обряды у туркмен-салыров в к. XIX – н. XX вв. / ТИИАЭ АН ТуркмССР. – Т. 7. Сер. этногр., 1963.
19. Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. – Фрунзе, 1960.
20. Динда саволим бор... / Мусаннифлар: Муҳаммад Шариф Жуман, Аҳмад Муҳаммад. – 1-китоб. Т.: Мовароуннаҳр, 2004.
21. Динда саволим бор... / Мусаннифлар: Муҳаммад Шариф Жуман, Аҳмад Муҳаммад. – 3-китоб. Т.: Мовароуннаҳр, 2005.
22. Динда саволим бор... / Мусаннифлар: Шайх Абдулазиз Мансур, Муҳаммад Шариф Жуман, Аҳмад Муҳаммад. – 6-китоб. Т.: Мовароуннаҳр, 2007.
23. Жабборов И. М. Турмуш тарзи, урф-одат ва одоб. – Т.: Ўзбекистон, 1983.
24. Жабборов И. М. Ўзбек халқи этнографияси. – Т.: Ўқитувчи, 1994.
25. Загряжский Г. Каракиргизы // ТВ. 1874, № 41.
26. Загряжский Г. Юридические обычаи киргиз и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву / Матер. для статистики Туркестанского края. – В. IV. СПб., 1876.
27. Задыхина К. Л. Узбеки дельты Амударьи / ТХАЭЭ. – Т. I. М., 1952.
28. Задыхина К.Л. Культура и быт узбеков Кыпчакского района Каракалпакской АССР / ТХАЭЭ. – Т. II. М., 1958.
29. Ибрагимов И. Этнографические очерки киргизского народа // Сб. Русский Туркестан. – В. I. М., 1872.
30. Ибрагимов И. Некоторые заметки о хивинских туркменах и киргизах // Военный сб. – СПб., 1874, № 9.
31. Изразцов Н. Обычное право («адат») киргизов Семиреченской области // ЭО. 1897, № 3.
32. Иомудская-Бурунова Д.Г. Женщина в старой Туркмении. – Москва-Ташкент, 1931.
33. Ислом. Справочник / М.А.Усмонов таҳрири остида. – Т.: Ўзбек Совет энциклопедияси бош ред., 1987. 2-нашри.

34. Ислом, Энциклопедия: А – Ҳ / З. Ҳусниддинов таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004.
35. Исмоилов Ҳ. Ўзбек тўйлари. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
36. Ишанкулов Х.Г. Брак и свадьба у населения Ходжента в новое время. – Душанбе, 1972.
37. Кисляков Н.А. Калым и приданное у таджиков // Родовое общество: Этнографические материалы и исследования. – М., 1951.
38. Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1969.
39. Ковалевский М.М. Очерк происхождения и развития и собственности. – М., 1939.
40. Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. – Т.: ЎзССР ФА, 1960.
41. Кустанаев Х. Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов. – Т., 1894.
42. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Ч. III. СПб., 1832.
43. Лобачёва Н.П. Формирование новой обрядности узбеков. – М.: Наука, 1975.
44. Лобачёва Н.П. Брак / Семейный быт народов СССР (отв. ред. Т.А. Жданко) – М.: Наука, 1990. – С. 448 – 462.
45. Лобачёва Н.П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // ЭО. 1999, № 3. – С. 52 – 66.
46. Люшкевич Ф.Д. О значении термина «калыма» у народов Средней Азии / Краткое содержание докладов среднеазиатско-кавказских чтений. Вопросы этносоциальной и культурной истории Средней Азии и Кавказа. – Л., 1983. – С. 14 – 15.
47. Люшкевич Ф.Д. Традиции межсемейных связей узбекско-таджикского населения Средней Азии (к проблеме бытования «калыма» и других патриархальных обычаев) // СЭ. 1989, № 4. – С. 58 – 68.
48. Маев П. Азиатский Ташкент / Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – Вып. IV. СПб., 1876. – С. 260 – 313.
49. Мардонова Г. Нур тўла уй. – Т.: Меҳнат, 1992.
50. Маргиноний Б. Ҳидоя. – I жилд. Т., 2000.
51. Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари (Миллатнинг кенжа бўғинига). – Т.: Фан, 1993.

52. Маҳмуд Қошғарий. Девону лугатит турк. – III том. Т., 1963.
53. Моногарова А.Ф. Семья и семейный быт / Этнографические очерки узбекского сельского населения. – М.: Наука, 1969. – С. 193 – 243.
54. Мусақулов А. Қалин // Мулоқот. 1993, № 11–12. – Б. 52 – 53.
55. Мўминова З. Жиззах бағридан келур наволар... // Саодат, 1990, № 9. Илова.
56. Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. – Казань, 1886.
57. Народы Средней Азии и Казахстана / Под. ред. С.П. Толстов, Т.А. Жданко, С.Л. Абрамзон, Н.А. Кисляков. – Т. 1. М.: АН СССР, 1962.
58. Насруллаева Ҳ. Тўйга нега борасиз? // Хуррият. 1998, 4 ноябр.
59. Овезбердыев К. Материалы по этнографии туркмен-сарыков Пендинского оазиса / ТИИАЭ АН ТуркмССР. – Т. 6. Ашхабад, 1962.
60. Овезбердыев К. Семейные отношения у туркмен Мервского оазиса в к. XIX – н. XX в. / Исследования по этнографии туркмен. – Ашхабад, 1956.
61. Ольдерогге Д.А. Из истории семьи и брака (Система *лобола* и различные формы кузенного брака в Южной Африке) // СЭ. 1947, № 1. – С. 13 – 30.
62. Отахўжаев Ф.М. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
63. Окмуродов Т. Қайта қуриш шароитида меҳнат, турмуш ва мафкуравий тарбия. – Т.: Фан, 1990.
64. Подварков А. Брак и развод у киргиз // Сб. Средняя Азия. – Т., 1910, № 2.
65. Поляков С.П. Традиционализм в современном Среднеазиатском обществе // Мусульманская Средняя Азия. Традиционализм и XX век. – М., 2004.
66. Русско-узбекский словарь. – Том I. Т.: Ўзбекистон Совет Бош энциклопедияси нашр., 1983.
67. Салоҳиддин Муҳиддин. Оила ва шаръий никоҳ одоблари: Маънавий мерос. – Т.: Мовароуннахр, 2004.

68. Соатова С.А. Юқори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср боши): Тарих фан. номз. ... дис. – Т., 1999.

69. Табышалиева А. Отражение во времени. (Заметки к истории положения женщин Центральной Азии) / Предисловие Э.Шукурова. – Бишкек: Турар, 1998.

70. Тохтаходжаева М. Утомленные прошлом. Реисламизация общества и положение женщин в Узбекистане. – Т., 2001.

71. Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фан. номз. ... дис. Т., 2002.

72. Тронов В.Д. Обычай и обычное право киргиз / Зап. РГО по отделению этногр. – Т. XVII, в. 2. СПб., 1891.

73. Узбеки. (Народы России. Среднеазиатские народы) // Природа и люди. Иллюстрированный журнал, литературный, научный и политический. – 1880, декабрь.

74. Умурзоқова О. Социалистик турмуш ва халқ анъаналари. – Т.: Ўзбекистон КП МК, 1967.

75. Фитрат А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари / Масъул муҳаррир Д.А. Алимова. Тарж. ва изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов – 2-нашр. Т.: Маънавият, 2000.

76. Хидоя. Комментарий мусулманского права. – Т. I. Т., 1994.

77. Шаниязов К. Узбеки-карлуки (Историко-этнографический очерк). – Т.: Фан, 1964.

78. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. – Т.: Фан, 1974.

79. Шораҳмедов Ш. Ўзликни англаш мавриди ёхуд мусулмон ҳуқуқида – фуқаролик ишларини ҳал этиш (юритиш)нинг айрим масалалари ҳақида // Халқ сўзи. 1993, 24 август.

80. Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. – М.: Наука, 1982.

81. Ғафур Ғулом. Ғам тугуни / Янги йўл. 1928, № 11–12. – Б. 12 – 14.

82. Ҳақима. Хотинлар ҳуқуқини помол [поймол] қилгувчи / Янги йўл. 1929, № 2. – Б. 5.

83. Ўзбек тилининг изоҳли луғати / З.М. Маъруфов таҳрири остида. – Т. I. М., 1981.

84. Ўзбек тилининг изоҳли луғати / З.М. Маъруфов таҳрири остида. – Т. 2. М., 1981.
85. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси: (2007 йил 1 майгача бўлган ўзгариш ва қўшимчалар билан) Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: Адолат, 2007.
86. Қуръони Карим / Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992.
87. Benningsen A. La famille musulmane en Union soviétique. – Cahiers du monde russe et soviétique, 1, 1959. P. 83 – 108.
88. Carrere – D'Encausse H. La femme musulmane en URSS. – Esprit, 25, 7 – 8, 1957. – P. 46 – 65.
89. Dickson H.R.P. The Arab of the desert. – London: George Allen & UNWIN LTD, 1951.
90. Fathi H. Femmes d'autorité dans l'Asie Centrale contemporaine. Quete des ancetres et recompositions identitaires dans l'Islam postsoviétique. – Paris: Maisonneuve&harose/IFEAC. 2004.
91. Jochelson W. Peoples of Asiatic Russia. – The American Museum of Natural History, 1928.
92. Kamp M. The new woman in Uzbekistan. Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. – Seattle & London: University of Washington Press, 2006.
93. Kamp M. The wedding Feast: Living the new Uzbek life in the 1930s. // Everyday life in Central Asia. Past and present / Edited by J. Sabadeo, R. Zanca. – Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2007. P. 103 – 114.
94. Kottak K.Ph. Cultural anthropology. – The University of Michigan: McGraw-Hill, 1999.
95. Petric B.-M. La redi'finition du pouvoir dans une socie'te' post – sovie'tique: L'Ozbekistan / Territoires-don-Re'saux EHESS. The'se de doctoral en ethnologic et ew anthropologue sociale. – Paris, 2000.
96. Ruffer A. To'y, gap, ziyofat et bayram, espaces de construction des identites et des solidarite's en Ouzbekistan / EHESS, Ecole doctorale Asie mineure et interieure. – Paris, 2002.

АРХИВ ҲУЖЖАТЛАРИ

97. ЎзР МДА, Фонд-И-17, рўйхат-1, йиғма жилд-3763.
98. ЎзР МДА, Фонд-И-17, рўйхат-1, йиғма жилд-3112.
99. ЎзР МДА, Фонд-И-17, рўйхат-1, йиғма жилд-3217.
100. ЎзР МДА, Фонд-И-17, рўйхат-1, йиғма жилд-3519.
101. ЎзР МДА, Фонд-И-17, рўйхат-1, йиғма жилд-3215.
102. ЎзР МДА, Фонд-И-17, рўйхат-1, йиғма жилд-3242.
103. ЎзР МДА, Фонд-И-17, рўйхат-1, йиғма жилд-3448.
104. ЎзР МДА, Фонд-И-17, рўйхат-1, йиғма жилд-3611.
105. ЎзР МДА, Фонд-И-17, рўйхат-1, йиғма жилд-3612.
106. ЎзР МДА, Фонд-И-17, рўйхат-1, йиғма жилд-3558.
107. ЎзР МДА, Фонд-И-36, рўйхат-1, йиғма жилд-2947.

ҚИСҚАРТМАЛАР

МФЙ – Маҳалла фуқаролар йиғини.

РТ – Русский Туркестан. – Москва.

СЭ – Советская этнография. – Москва.

ТВ – Туркестанские ведомости. – Тошкент.

ТИИАЭ АН ТуркмССР – Труды Института истории, археологии и этнографии Академии Наук Туркменской ССР. – Ашхобод.

ТХАЭЭ – Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – Москва.

ЭО – Этнографическое обозрение. – Москва.

ЎЗР МДА – Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви.

ЎзССР ФА – Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси.

Ziyodakhon Rasulova

**Inscrutable Mystery of Why the *Qalin*
Has Still Survived**

Summary

Each nation has its own ancient national traditions, which are passed from one generation to another. That is why the habits, customs and traditions have been living over the centuries. One of them is tradition to pay the *qalin*.

There are direct links among peoples of Central Asia and Kazakhstan according to their origin and history of development, at present they reside in this region in five independent states and one autonomous republic². Despite the fact that peoples of Central Asia and Kazakhstan were formed on one territory, each of them has its own social and ethno-cultural traditions, customs, and family relationships. Many scholars studying family-marriage relationship of Central Asian and Kazakh peoples gave a great attention to paying the *qalin*.

This question drew significant attention particular in the 19th – 20th centuries. But beginning from the middle of the 20th century, the tradition to the *qalin* paying has been considered only as one of the main conditions of marriage, and the majority of the literary sources gave us general information on this problem. The situation has not been changed even today. We can find sufficient date on this question from materials about the Kazakh people³, whose size of the *qalin* was too large. And Kyrgyz, Karakalpak, Tajik and Turkmen peoples have less information about the *qalin* than Kazakhs⁴.

The scholars did not study the problem of paying the *qalin* among the Uzbeks as a separate subject, but there are several works on family problems, which touch this theme as well⁵. But if we look through all the research works devoted to family-marriage problems⁶, it will be obvious that the problem of *qalin* paying has not studied completely. The majority of these works avoids mentioning or has scarce information on *qalin* paying among particular groups of people and in certain regions. Moreover, they mainly criticized that tradition, and based on the 'policy against old traditions', the materials on this custom (especially those about its intended use and appropriation) have a one-sided description and there is an erroneous interpretation of this action (for example, inclusion of other marriage expenses into the *qalin*).

At the end of the 19th century, the ethnographer Grebenkin studied the Uzbeks of the Zarafshan region, the Nalivkins studied the Uzbeks

from the Ferghana Valley, and they gathered data and presented an interesting and comparatively thoroughgoing material on the *qalin*.

During the Soviet period, several scholars explored some aspects of this issue: M.O. Kosven wrote about the origin of the *qalin*, N.A. Kislyakov studied it as one of customary marriage conditions related to tradition, N.P. Lobachyova showed which place a *qalin* tradition occupied in life of the Khorazmian Uzbeks, and gave interesting materials about the customs associated with this tradition⁷.

After Uzbekistan obtained independence in 1991, there appeared a new wave of works: O. Boriev, I. Shoymardonov and K. Nasriddinov in co-authorship wrote their work about the customs relating to the *qalin* tradition in the south of Uzbekistan; Z.H. Arifkhanova gave interesting materials about the sizes of a *qalin* in the city of Tashkent⁸. But these works are devoted to particular regions of Uzbekistan and fail to reveal the *qalin* tradition completely.

F.D. Lushkevich and S.N. Abashin's works and the article of A. MUSAQULOV⁹ written in the publicist genre also do not give comprehensive description of this tradition. At the same time, these articles do not criticize the *qalin* tradition, and they agree in that this tradition is necessary at present as well.

The foreign literature on this topic contains the materials of Waldemar Jochelson, Boris-Mathiew Petric and Arnaud Ruffer, who accepted paying of *qalin* as one of the main conditions of marriage¹⁰. Other scholars described the actions of the Soviet power against the payment of a *qalin*¹¹.

We aimed at studying the problem of *qalin* within Uzbek the population of the Republic of Uzbekistan. It is known that until the recent years, especially during the Soviet period, the ancient traditions and customs associated with marriage were considered as unnecessary ones. Among them, the tradition of *qalin* paying related to girl's marriage, as we have mentioned above, was mostly criticized. Moreover, it is not welcomed at present, as well (but in contrast to the Soviet period, there are opponents and supporters of it). That is why during our studies of this tradition we paid significant attention to the necessity or uselessness of it. We tried to prove our idea using scientific literature and materials on this question, the results of fieldwork and ethnosociological surveys.

The *qalın* – is the payment effected by the family of a bridegroom to the bride's family, usually it is paid in money, cattle and other things. In the ancient Turkic language a *qalın* had the following meanings: numerous things, innumerable things, group, gathering, unity, etc. According to tradition, the size of a *qalın* was determined by certain rules. And the party of a bride could not set them at its own convenience; usually the council of the old men (eldership) determined the size of payment. According to this, A. Musakulov designates the historical meaning of a *qalın* as a traditional payment determined by the council of the old people and paid by a bridegroom to the kinsmen of his bride¹².

The origin of this tradition throws back to the primitive society. After passing to monogamy and setting a strong patrilocal family structure the significant changes in matrimonial forms took place. Women were considered as laborers, they were valued domestic workers, whose work was needed in the family, therefore, giving a girl to the bridegroom's household, the girl's family asked for certain remuneration for parting with her, in some sense a compensation for her loss¹³. As a result of falling into decay of patriarchal system and changes inside the family structure, the role of women significantly changed. According to M.O. Kosven, if previously a woman had her own status in the family with certain privileges and personal and property independence, at present, especially in small families the majority of her rights had been lost. The role of men's activity in the main branches of production had become more significant. Because of the economic development and its expanding along several trends the woman's activity gradually had been limited simply to household works. All that determined the social fate of women. Every member of a family fulfilled a certain part of work within the household, and if one family gave a girl in marriage to another family, they asked for compensation for her. With the development of trade relations there appeared 'labor cost' of woman. And as M.Kosven wrote, 'cost of woman' came into life.

Slavic tribes also had a tradition to pay a *qalın*, which they called a *veno*. Both Turkic and Slavic peoples at the first stage used the practice of payment with different things, and then they replaced them with money¹⁴. For example, the Zulu tribes of Southern Africa called the *qalın* as *lobola (lobolo)* and paid it in cattle¹⁵.

Above we mentioned the blaming evaluation of a *qalin*, particularly during the Soviet period. Thus, we can understand the negative viewpoint of M.O. Kosven in his work '*Ibtidoiy madaniyat tarixidan ocherklar*' (Essays from the history of primitive society). He compared the tradition of *qalin* paying with a trade transaction: a matchmaker is 'a tradesman' and a bride is 'a kind of commodity'. '*Qiz kuris*' – 'bride-show' became one of traditions associated with marriage. The kinsmen of a bride should mention all demerits of their girl, otherwise marriage would be illegal and the size of payment would be reduced. In ancient Belarus, the girl's father said the following words, if somebody asked his girl in marriage, «You are welcome, matchmakers, my subject of sale (commodity) is not blind, is not lame, let the God bestow a grant of such a daughter-in-law on me».

During the process of transition to monogamy and patrilocal structure due to large sizes of the *qalin* and impossibility to pay it, there appeared a ritual of stealing or ravishment of a girl¹⁶, though usually this was performed by the girl's consent. This type of marriage was rare. Marriage with paying a *qalin* changed the content of a marriage portion (dowry). Usually the dowry was equal to the sum of the payment and became property of husband after the marriage. Later this tradition disappeared, though it was renewed and in seldom cases employed only for sick, not good-looking girls with some defects. It is necessary to mention that possibility to 'buy' a woman promoted polygamy. Rich man could 'buy' several wives, and first of all this was practiced by the leaders of big families, patriarchs. Poor, young men managed with one wife. Usually if somebody had several wives, the first of them was a leader and others were under her ruling¹⁷.

On this level of family development there was formed a new idea of marriage. Marriage became obligatory, because through marriage the family household became more significant and powerful. It became a strictly required condition to bring a new member to the family and to give birth to new generation. Consequently, there emerged a tendency to blame old maids and old bachelors. They were condemned as they did not give birth to children, but women having several children were praised. And this affected the size of a *qalin* «Women, who have a potential to give birth to healthy generation, were highly appreciated»¹⁸.

We can see that a *qalin* had appeared long before Islam and had not any connection with religion¹⁹. Even the institution of Islam in Central

Asia could not destroy this tradition or introduce any amendments in it. Thus, the *qalin* developed as a custom adopted by the Islam regions and practiced by local population. This practice can be seen even among Arabs, who first adopted Islam and spread it throughout the world. After the *qalin* was legalized by the Islamic religion, Muslim Arabs began to reckon the *qalin* paying as the duty for parents. The girl spent this money for jewelry²⁰. It should be noted that the above-mentioned tradition of paying a *qalin* remains until now and is considered by many Muslim peoples as an obligatory one.

The *Qalin* was legitimated as Muslim practice at the end of the 19th-the beginning of the 20th centuries. According to the *Shariat* (Islamic law) this payment is one of the main requirements of marriage. Without it marriage is considered to be false. If a bridegroom does not pay a *qalin* immediately, the marriage will be stopped and will be continued only after he does this²¹. W. Jochelson, who gave materials on Turkestan peoples, also proved that marriage took place only after the *qalin* had been paid²². But if people get divorced, and after that they decided to marry again this payment was not fulfilled²³.

Sometimes it was difficult for poor people to make payments, and that brought about such customs, which tried to abandon this tradition. One of them is bridegroom's working to compensate and rather than paying the *qalin*. This custom has matrilineal roots, in present conditions, when it is too difficult for young fellows to pay a significant sum of money, it has a new form. Our people call this practice as '*kuch kuyov*' (a *strong bridegroom*) or sometimes they archly call it '*kuchuk kuyov*' (a *dog-bridegroom*)²⁴ (in the south of Uzbekistan). So, this custom is used in the case of a poor bridegroom cannot pay the *qalin* and decides to work off the required sum of money for the bride's father. Nowadays, this form of payment is rarely met, and almost disappeared²⁵.

There was another practice of marriage called '*ich kuyov*' (*bridegroom inside*)²⁶, it was used when there are several girls in one family and no sons; in this case a bridegroom comes to live in the family of the bride. In this case the *qalin* is not paid as well, and the groom comes to bride's family as a worker. According to N.M. Lobachyova who carried out his research in Khorezm in the 1950s – 60s, there were

a lot of marriages with '*ich kuyov*' practice. He wrote that in spite of the fact that the Khorezmian people did not welcome that custom, some poor bridegrooms, who could not pay the *qalin* agreed to live in the family of their brides and to work for their families. While carrying out his studies in Khazarasp in 1968, the scholar met one of '*ich kuyov*' respondents, who said that he tried to do all his best to finish building of his own house and to move to it as soon as possible, because the local population disapproved his status²⁷. Today we can meet this custom, as well. But now it is practiced not in the cases, when a bridegroom cannot pay a *qalin*, but when the girl's parents do not have a son and want to see their son-in-law as their own son, or sometimes if a young man needs temporary financial aid. Nevertheless, the local people still do not welcome this practice²⁸. But we met such cases, when people said: «We are lucky; we got a free apartment to live» or «It was difficult to live in a small flat, now we enjoy living in a big house»²⁹. The pressure of economic difficulties forces people to be envious of '*ich kuyovs*'.

Another way to avoid paying the *qalin* was '*suyak olmash*' (interchange of bones) practice, i.e. interchange of girls between two families. We also called it '*qarshi quda*'. This kind of marriage is very ancient, on the one hand, it is associated with group marriage, and on the other hand, by this way a bridegroom is exempted from paying the *qalin*. According to N.P. Lobachyova (his survey in Khorezm, 1958), one respondent, who married at the age of 32, gave his sister to the family from which he had chosen his wife. Two weddings took place in one day. Each of families incurred its own expenses. And they had a modest wedding ceremony without *qalin* paying and other unnecessary expenses³⁰. This custom is met at present too³¹, but not as a way to avoid payment. It is convenient for both families; the parents hope that in this way they are able to make their daughters happy. They think, if they do not offend the girl from another family, that family also will be well disposed to their daughter. But this practice does not always give positive results, the reason is that each family has its own small problems, and in the case of marriage between two families, the problems of one family can be reflected on the life of another family. For this reason, such marriage is not widespread among our population.

Beside the above-mentioned cases, there is another one called '*bel quda*', which also excluded payment of a *qalin*. In this case, the parents of the children, who should be born in the nearest future, arranged an

engagement of their unborn children plighting them without their participation³².

We should mention another wedding ritual – ‘*beshtik quda*’ (‘*beshtik ketdi*’, ‘*beshtik kerti*’, ‘*quloq tishlar*’, ‘*quloq tishlalar*’). In Kungrad they called it ‘*etak chartish*’, the Uzbeks in the Surkhandarya oblast – ‘*etak yirtish*’³³. Usually in this case the size of a *qalin* was very small, the father of a boy (a would-be bridegroom) tried to pay the *qalin* to the farther of a girl (a would-be bride) before his son becomes adult, and the girl’s farther was glad to use this payment for his needs long before the marriage of their children. For example, until the beginning of the 20th century, in the Kashkadarya oblast the mother of a 5 or 6-year boy came to the family, where a baby-girl appeared. That woman asked for permission to marry her son to a little baby in future, in other words, these families announced an engagement. And if the members of a girl’s family agreed to such marriage, they performed the ritual of ‘*quloq tishlash*’ (biting the ear). A boy bit the ear of a little baby-girl, who lied in the *beshtik* (traditional Uzbek cradle for babies). In practice, *domullah* (a Muslim priest) and several old men from this locality were called to make this process official. And ‘*beshtik ketdi*’ means that the girl went away (married) directly from the cradle, where she lied³⁴. In Jizzakh, the parents of a boy brought sweet things to the house of a little girl, and if her parents gave their consent to the marriage, they strewed these sweets onto the cradle, and that meant they had agreed to marriage³⁵.

A positive aspect of this custom is that the parents have the opportunity to choose an appropriate partner for their child, i.e. it was possible to choose a future wife or husband without looking at her or his appearance, but taking into account the family status (the status of parents, their financial position, etc.). In ancient times, such type of marriage helped to stop long hostility between two families³⁶. The period, which lasted beginning from official engagement to marriage, was full of friendly relationship between them. And children rose with warm friendly respectful attitude to each other. They helped to each other both morally and physically, and, as a rule, they became intimate friends and there was much affinity between them.

But there was also a negative aspect of such event, because not all the girls and fellows were able to pass such exam. Of course, in the families with a rigid patriarchal mode of life children were not able to disagree with parents’ candidate for a marriage partner and to repel a

suitors or reject a bride. But during the Soviet period there appeared another approach: «The Party, Komsomol, and the State will protect you, do not agree with the decision of your parents and relatives, if they do not give permission for your choice, we will make a Komsomol wedding for you». Agitation was waged through works of art, mass media information, TV and radio programmes and performances³⁷. This led to the discord between the youth and their parents. Here we should mention not only positive, but also negative aspects of this custom. Sometimes the young persons did not like each other, or their parents wanted them to marry another person, who, as they thought, was a better marriage partner for their child. Because of this reason, such type of marriage is becoming outdated.

At present, we can meet the ritual of '*beshik ketdi*' in some remote villages of Uzbekistan. We can explain that in contrast to city residents the village inhabitants know each other, that is why there are more possibilities for performing this custom. In cities, particularly in Tashkent, it disappeared in the second half of the 20th century³⁸. Nowadays, when new forms of rites are forming, it is difficult to imagine renovation of '*bel quda*' or '*beshik quda*' rituals. One can probably meet these rituals in rare cases, but on the whole they have survived usefulness.

There was another occasion not to pay a *qalin*. At the end of the 19th century, in the Fergana Valley³⁹, if a bridegroom himself incurred all the expenses of bride's kinsmen he did not pay a *qalin*⁴⁰. This was suitable for a bridegroom only in those cases, when the size of a *qalin* was larger than the expenses for wedding. At that period, the size of payment was equal or almost equal to expenses for a marriage portion or arranging the wedding proper. That is why this custom was not widely spread.

According to numerous data of scholars, and observations of travelers, execution of a *qalin*, its size and type of payment depended also on social welfare of the regional population. Today this practice also has the same peculiarities. Only in the city of Tashkent the *qalin* (bride-price) is possible to be paid during the different stages and ceremonies of a wedding custom (Diagrams 1, 2, 3)⁴¹.

One of the customs, which have been preserved from ancient times up to present, is the practice of paying first only a particular part of a

qalin, and the rest parts to be paid later. But at present this practice has another form. At the end of the period of primitive society, after paying some part of a *qalin* (mostly a half) a bridegroom gained the right to have physical contacts with his woman, and after he paid the rest part, he brought her to his house. Today, we have some religious restrictions: a certain part of a *qalin* (1/3) is paid before a *fatikha* (engagement to marry)⁴², the other one is given during it. But the Muslim regulations do not allow them to have any physical contacts during this period.

But as we have mentioned above, Islam was not able to influence on all the rites and customs, which had survived from the primitive society to the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries. In some regions of Uzbekistan we can still meet such customs; among them there is '*qalliq yünü*' in the Kashkadarya oblast, '*kannik yini*' in the Surkhandarya oblast (survivals of matrilocal marriage). In these cases soon after a *fatikha* a bridegroom begins to secretly visit his bride's house (these strictly secret meetings were late in the evening after 10 p.m). Should it happen that a girl became pregnant and her young man was absent on journey, the relatives took the bridegroom's knife and performed a ritual of *nikokh* (a religious wedding), by this way they gave the official status to a baby to be born⁴³. At present, this custom is not observed in the Kashkadarya oblast, but is still performed in some distant villages of the Surkhandarya oblast⁴⁴.

In the 1880s, the Uzbeks in Fergana, depending on the age of a bride and a bridegroom, as well as on the financial condition of the latter, practiced the full and partial payment of a *qalin* with some extension. During the period of partial payment the kinsmen of a bridegroom had to pay a particular part before *Ramazon* holiday. Furthermore, it was necessary to add to the money paid some gifts like footwear, garments of clothing, etc.⁴⁵ According to the Nalivkins, during the period of partial payment of a *qalin*, which, as a rule, was practiced by poor families, without regard to their girl's growing-up and becoming adult they postponed the wedding day for many years. And it stands to reasons that because of tradition to pay a *qalin* there were problems and difficulties in many poor families. The point was that the bride's family wanted to get more and the bridegroom's family wished to pay less, hence, sometimes the families specially did not determine a particular sum of payment. Besides, when a bridegroom made a partial payment, soon after that the family of a bride spent it for everyday

needs, and did not think about the future wedding. As a result, on the day of wedding they did not have anything, as the Uzbek proverb says, «there was not even a broom in the girl's house». The Nalivkins stated that in those cases instead of things useful and necessary in the household like *kurpa* (traditional Uzbek blankets for sitting and lying), the parents of girls gave unnecessary things ('pigs and whistles or *crap*'). After the girl came into the husband's family she was faced with poverty, which was a result of paying the *qalin* to her family. But, in spite of all these factors, the Nalivkins noted, this custom was widespread among the local population, and it was regarded to be a dishonour not to pay the *qalin*. And the girls, whose size of payment was the largest, boasted of that⁴⁶.

The above-mentioned practices were formed as a result of population's poverty, i.e. their insolvency. Nevertheless, this *qalin* paying was one of the main stages of marriage, although in practice its execution was different⁴⁷.

The size of the *qalin* depends on the following factors. It is large if a bridegroom is rich or in divorce. If a bridegroom took the second wife he paid the *qalin* twice. Also in determining the amount of a *qalin* they took into consideration the material situation of a bridegroom's family and its relation (kinship) to the family of a bride. The size of a *qalin* was smaller, if they were close relatives or neighbors, and it was larger, if a bridegroom was a stranger from other cities or villages. In these cases, the bridegroom's family tried to make a smaller payment. If two girls were sought in marriage the *qalin* was paid twice. It is interesting to note that it was easy to marry a widow or a woman in divorce. These women were called 'ayptar' (a delinquent person) in Khorezm, 'yogosi kir' in Gurlen; this meant that they regarded as having some faults⁴⁸. Therefore, the men tended to marry such women for whom they could pay smaller sums of money. Thus, for example, in the Fergana Valley the young men from poor families preferred to marry women than girls. The fact is that the *qalin* was paid only for girls, but for women it was paid only in the following cases:

1) If she was still married, in this case it was necessary to pay to her husband such sum of money, which he had paid for her. After that she became 'free' of him.

2) If during the divorce process the woman's relatives paid the *qalin* instead of her future husband to her ex-husband. Later, the future husband had to pay this sum of money to his wife's relatives⁴⁹.

In Iraq the payment for a girl was 200 Iraqi dinars. But the *shaykhs* applied different sizes of a *qalin*, contrary to the rules it was more than 1000 Iraqi dinars⁵⁰.

At the end of the 19th century, P. Maev⁵¹ wrote that among the Tashkent Uzbeks apart from the money payment (there is not any information about the sizes) the *qalin* included the clothes for a bride and things necessary for wedding. According to M. Gavrilov, at the beginning of the 20th century, the *qalin* included tens of *chopons* (traditional male robes) and kerchiefs, three squares of cloth (namely of printed cotton fabric), four horses, 25 sheep and 500 rubles as '*sut puli*' («money for mother's milk when she breastfed her child»). In general, many of Russian scholars did not distinguish the *qalin* from other things or expenses for wedding. According to their data the size of a *qalin* was two or three times more than it was in fact. For example, there was customarily to send some garments of clothing for a bride's trousseau and the food products for the wedding – '*tuy yuborar*' (sent for a wedding party)⁵², and these customs were not related to paying *qalin*. Based on the archive materials⁵³, we can state that the above-mentioned information of P. Maev and M. Gavrilov is related mostly to the Kyrgyz people. And these materials do not show that the Uzbeks in Tashkent paid the *qalin* in money. Thus, nomadic or semi-nomadic peoples used the practice of this payment with money and cattle or things. The sedentary people did not use it because of the lack of cattle.

In Tashkent the *qalin* is paid preferentially in money. It has been proved to be true by the data of our ethnosociological survey⁵⁴, which we carried out in the city of Tashkent. To the question «In what form did you get the *qalin*?» the respondents also outlined such answers, as «a ram», «a bull», as well as «the food products required for entertainment at the wedding feast» (Diagrams 4, 5, 6). The reason is that 11 % of the respondents though were born in Tashkent, but their parents were non-natives of Tashkent. 17 % of the respondents were newcomers from different regions of Uzbekistan. They also answered that received or paid the *qalin* in cattle or food products. Nevertheless, part from of them paid and received the *qalin* in money.

The citizens of Tashkent called the *qalin* as '*sut khaki*', or '*sut*

puli'. The reason is that during the Soviet period to pay the *qalin* for a girl was prohibited, and as people maintaining this rite secretly called it «not the payment for a girl, but compensation for mother's milk». But, as N.P. Lobachjova states⁵⁵, it was not covered all the Uzbeks in Uzbekistan. But it does not mean that «payment for milk» appeared during the Soviet times. Our survey has shown that *sut khaki* («payment for milk») was part of the *qalin*, that is, when the *qalin* was paid, some part of it was transferred also to other close relatives, in particular to the mother of the girl («payment for milk»). It can be seen by the example of the Kazakhs. The Kazakhs divided the *qalin* into three parts:

- *bass zhaki* - the main part of money;
- *for dowry* - for cattle and the third wedding;
- *payment for milk* - *sut aky*, *kade*, to the bride's kin for gifts⁵⁶.

«Payment for milk» existed before the Soviet period as well, but it would be not correct to associate them in one notion. After prohibition of the *qalin*, people began to name it *sut khaki*. That is, they thought, «if we do not pay the *qalin*, we shall give «payment for milk» at least. Because of that, some scholars had the opinion that «payment for milk» appeared after the Soviet period. Actually it is not so. As a matter of fact, when they pay the *qalin* it also includes *sut khaki*.

According to ethnosociological survey, 31 % of the respondents answered that the *qalin* and *sut khaki* represent just the same; 58 % of the respondents in their different variants gave the answer that the *qalin* and *sut khaki* are different notions. «Payment for milk» has disappeared for us», «No», «Did not make 'payment for milk', paid the *qalin*» - such were the answers of the respondents of the number of non-natives of Tashkent (Diagrams 7, 8, 9)⁵⁷.

If we compare the sizes of *sut puli* paid previously and now, we will see that the amount has become smaller.

Table 1: The Changes of the *Qalin* (*Sut Puli*) Size in Tashkent:⁵⁸

	minimum	average	maximum
1880s ⁵⁹	200 rubles	300 rubles	650 rubles
1970s	200 – 400 rubles	500 – 600 rubles	800 – 1000 rubles
1980s (+1990)	400 rubles	500 – 600 rubles	1000 – 1500 rubles

2002 - 2003	50,000 soums ⁶⁰	100,000 – 150,000 soums	200 – 300 \$ – 400 – 500 \$ ⁶¹
2005	100,000 soums	200,000 soums	500,000 soums
2007	200,000 soums	300,000 – 400,000 soums	600 – 1000 \$

Very seldom we can meet families that pay 400-500\$ for a girl, but they relate to the well to do ones.

At the end of the 19th century, some people preferred to pay the *qalin* not in rubles but in golden *tanga* – coins. At that time, one horse cost 40-60 rubles⁶². And 700 rubles were enough to make a complete *sarpa* (trousseau) for a bride⁶³. In the 1970s, one U.S. dollar was equal to 70 kopeks (0.7 rubles). The cost of one horse was 1500-2000 rubles, one sheep – 100-200 rubles. In 2003, one U.S. dollar was equal to 1000 soums. One sheep cost from 100,000 to 200,000 sums. In 2004, one U.S. dollar was equal to 1050 soums. In 2005, we paid 1150 soums for one U.S. dollar. And one sheep cost from 200,000 to 400,000 soums⁶⁴. And in 2007 one U.S. dollar was equal to 1,300 soums.

Nowadays, the family of a bridegroom discusses and determines the size of a *qalin* during the meeting with the representative of a bride's family; that representative can be a relative or a friend, but not the bride's father. He cannot interfere in the discussion, because in this case, it would lead to coolness of relationships between the two families. In the amount of *sut puli* the relatives of a bridegroom include a special sum of money for sewing dresses from the squares of cloth, which they had sent before. And this part of payment is called *tiktirish puli*. Usually it is at least 10,000 or 15,000 soums. The girl spends this money for hand-tailored dresses, which she will wear after the wedding. Of course today this sum of money is not enough, because the minimum cost of tailoring is 5,000 or 6,000 soums per one dress. When a girl is going to order a number of dresses, the dressmaker asks 3,000 soums for each square of cloth, so the bigger the square of cloth is, the larger the sum of money for the work increases. And if a girl pays 40,000 or 50,000 soums for tailoring, that sum of money is included into *sut puli*. In this case, the size of a *qalin* is about 200,000 to 300,000 soums⁶⁵.

According to the ethnosociological survey⁶⁶, the payment for sewing in many instances was given separately from the *qalin* (31 %),

and now it is basically included into the total sum of the *qalin* (28 %). The respondents who answered that they have no the payment for sewing, and that they did not pay (were not paid) money for sewing, are non-natives of Tashkent, or those having parents new-comers to Tashkent (Diagrams 10, 11, 12). But the payment for sewing is not included into the *qalin*.

When in 1868 A. Vamberi wrote about the Khorezmian Uzbeks, he mentioned that in villages the *qalin* was paid 'by nines' – this means 9, 18, 21, etc. heads of cattle. Among them were camels, horses, cows, and sheep. For example, rich people paid six nines – over 50 heads of cattle⁶⁷. In cities the *qalin* was paid in money. In the 19th- the beginning of the 20th century it was given by golden coins, then by rubles. K.L. Zadykhina wrote about semi-nomadic Khorezmian Uzbeks, that despite the fact that the size of the *qalin* was agreed by the two intermarrying families and this custom was an economic agreement, many Uzbeks could not collect money for a *qalin* and wedding in time, consequently the newly-married being grown-ups⁶⁸. G.S. Kurtmullaeva, who carried out her research in Khiva in 1955⁶⁹, without mentioning the family status (rich or poor) informed that the size of the *qalin* was from 200 to 300 rubles. According to her information, the *qalin* included 200 kg of wheat, 60 kg of rice, 15 kg of vegetable oil, 10 kg of meat, a cow (300 rubles per one), firewood, four or five dresses, a suit, a sleeveless jacket, two kerchiefs, galoshes, *massi nikoh* (shoes for a wedding ceremony), a wedding dress, silk trousers, three *duppi* (a traditional headwear), 6 rings and *khalka* (ear-rings). According to the field research none of the above-mentioned things was included into the *qalin*. Obviously, G.S. Kurtmullaeva and N.P. Lobachjova took "*qy-guruch*"⁷⁰ custom for a *qalin*.

At present in Khorezm, when they speak about the *qalin*, they mean much money. The farther of a girl usually himself determines the appropriate sum of money. Sometimes, the girl's father does not determine it and bridegroom's family can give what they want. In Khorezm, the today's *qalin* is from 200,000 to 300,000 soums⁷¹. And all social classes observe that custom. It is it is pertinent to note that in this region people distinguish between the *qalin* and *sut khaki*⁷² and pay them separately. First, they pay to bride's farther and then to her mother giving her a square of good cloth. In Khorezm there are special women – *khodimlar*, who participate in all wedding ceremonies as

representatives of families and they do not let to increase the size of the *qalin*. /

A. Musaqulov⁷³, writing about the tribe⁷⁴ of Kungrads of the Surkhan district, noted that they had asked 40,000 rubles (according to 1961) as a *qalin*. If we take into account, that soum was adopted as the official national currency in 1994; we will see it will be correct to use in this case rubles, rather than soums for determination of the sum of a *qalin*. Of those money 10,000 rubles was given for Prophet, another 10,000 rubles – for Bibi Fotima. The rest 20,000 was spent for buying handkerchiefs, *duppi* and other things. All these things were given to relatives and guests during the wedding ceremony.

The Kipchaks of the Fergana Valley in ancient times for the *qalin* payment used cattle, then horses, according to the Uzbek proverb – «The *qalin* of a girl is equal to 40 horses», and at last, in money as some part of the *qalin*⁷⁵. As Nalivkins wrote, in the 1880s, the size of a *qalin* was different, from 12 or 15 rubles (if a girl was an orphan or she was from a very poor family) to hundreds of rubles (if a girl was from a rich family). In the latter case, the girl's parents added a supplementary sum of money, sometimes equal to the *qalin*, which they had received, and spent the total sum for the trousseau and the wedding party. In the families with average income, the size of a *qalin* was 70 or 80 rubles, added with 5 to 15 puds of cotton wool. This cotton wool was given to the girl's family for making *kurpa* and pillows, but it was not regarded as part of a *qalin*. In the cities the *qalin* was paid in money, in the villages in cattle and bread wheat⁷⁶. But overall, in agricultural areas this custom is becoming extinct.

According to the field research material⁷⁷, in the Fergana Valley the practice to pay a *qalin* for a girl has completely ceased to be. The results of the fieldwork in Andizhan city of the Andizhan oblast⁷⁸ and in Pop city of the Namangan oblast⁷⁹ testify to that. We asked two questions to the respondents, irrespective of their sex. They were: Were you paid (or Did you pay) a *qalin*? and Were you paid (or Did you pay) *sut puli*? Based on the total number of answers, we divided them according to their sex (in percentage for men and women).

As we have found out from ethnosociologic survey, the *qalin* did not disappear completely (Diagram 13, Diagram 14 and Diagram 15). But we regard this data as comparative, because many people take the

qalin for 'quy guruch'. We found out many cases of that confusion during our field research.

As we mentioned above, from the beginning of the 20th century there appeared a new denomination for a *qalin*. In our questionnaire we put these two words in different questions. And none of the respondents confused the *qalin* with *sut pili*. It has become obvious that they consider *sut pili* as a separate part of marriage rituals (Diagram 16, Diagram 17 and Diagram 18).

As opposed to Andijan in Pop city many of the respondents gave affirmative answers to the question about *qalin* paying (Diagram 19, Diagram 20 and Diagram 21). And some of them regard the *qalin* and *sut pili* as a complete unit. But we can conclude that the local population (not the old people) distinguishes between the *qalin* and *sut pili* taking them as different things (Diagram 16, Diagram 17, Diagram 18, Diagram 22, Diagram 23 and Diagram 24). For example, in Kokand city people do not exercise paying the *qalin*, but still practice *sut pili* as one of the main traditions⁸⁰. And only among the Kipchaks and Karluks of the Fergana valley we can meet the tradition of *qalin* paying. Of the respondents participated in this interviewing there were 18 % of Kipchaks and 1 % of Karluks in Andijan, and 43 % of Kipchaks and 25 % of Karluks in Pop. The survey results testify to that these tribes still practice *qalin* paying. This is the evidence of not only keeping this tradition, but of the presence of these tribes in the region too.

In the Zarafshan Valley the *qalin* was usually paid in money with one or two heads of cattle in addition. The reason was that the nomadic tribes needed no money, and only having become settled these people began to understand the problem of money⁸¹. In the 1870s, the nomadic Uzbeks settled in the Zarafshan Valley, but they maintained their nomadic traditions and relationships, based on the clan-and-tribal principles. Rich families paid the *qalin* in money or donkeys, camels, sheep, and horses. According to A. Grebyonkin's materials⁸², the *qalin* was not paid, if the close friends or poor people decided to marry their children, but not all Uzbeks practiced it. The author also assumed that in the Zarafshan Valley the *qalin* had lost its initial meaning and was used only as a formal payment.

So, we can see that the size of the *qalin* of those people, who dealt with cattle breeding, was larger. At present, the biggest size of the *qalin* is used in the Navoi oblast by the Kazakhs and is from 1,000,000 to

1,500,000 soums. They also add a horse to the payment. And, of course, they get this money from cattle or horse breeding⁸³.

Speaking about the necessity of a *qalin*, we should mention all positive and negative aspects of this custom, and to determine how it had managed to survive in the course of time. During the entire Soviet period this custom was a 'good' basis for those, who aimed at belittling the history and traditions of our people. Tradition to pay *qalin* was a basis for the following words: 'it is possible even now to see examples of selling Uzbek girls as cattle', 'a thing or a slave', and in the past this custom was widely spread⁸⁴. During the period of independence the *qalin* is sometimes considered as 'a custom, which lowers the role of women'⁸⁵. Of course, today, this custom is less widespread, and there are people, who criticize or advocate it.

Soon after the October revolution (1917), the women having gained equal rights with men began their propaganda, as a result, many of them went to law initiating divorce proceedings, and as F. Otakhodjaev wrote⁸⁶, and they came out against different customs, which put them in the lower position comparing with men, especially against paying the *qalin*. Their fight included not only agitprop activities.

First, on 14 June 1921, in the Turkistani ASSR, in accordance with the adopted Decree the *qalin* was abolished. But in the Bukharan and Khorezmian republics such decrees were not adopted. Then, this was reflected in the Criminal Code of Central Asian and Kazakh republics. The special article of the Criminal Code of the Uzbek SSR (adopted on 1 June 1926) devoted to the local-everyday acts of crime there were indicated the *qalin* paying (Article 273), marriage to several women (Article 275) and others. Today the Criminal Code of the Uzbek Republic contains no articles regarding the *qalin*.

In 1926 and 1927, the '*Khujum*' (Attack) campaign began its active work against the old institute of marriage. This campaign played a significant role in the process of liberating women and forming a new type of marriage in Central Asia, particularly in Uzbekistan⁸⁷.

We cannot say that the fight against the *qalin* gave no results. In such new forms of wedding ceremonies as '*qizil toy*' (red wedding), '*Komsomol toy*' (Komsomol wedding)⁸⁸, which appeared during the Soviet period and neither *qalin* nor *sut puli* were paid. At the same time,

the local population continued to pay them secretly⁸⁹. Beginning from the primitive society up to the present the *qalin* had remained its importance for people, that neither the law nor the agitation work was able to wipe it out from the life. Why?

The *qalin* payment is a custom, which appeared on the particular historical stage as a result of the necessities of life, and was characteristic not only of Islamic peoples. The historian-scholar K. Shaniyazov in his work 'K etnicheskoy istorii uzbekskogo naroda'⁹⁰ wrote the following words about the *nikokh*: «The Uzbeks, including the Kipchaks were endogamous in marriage, this means it was inside the tribe. And they tried not to give their girls outside. This custom seems to be a result of economical consequences. When a girl married, she took a certain part of father's property. Besides that, according to the *Shariat* in case of the father's death, he left some part of his property to his daughter. If a girl married to a person from another clan this part of property passed there... therefore, it was usual for cases, when two brothers or two sisters tended to marry their children (cross-cousin marriage) as that was convenient for both families. Such form of marriage was widespread. In determining the size of a *qalin* a very important role was played by the closeness of the clans...».

Thus, the practice of *qalin* paying appeared as a need of preserving entirety of the clan, and its property, the interests of girls were not infringed or belittled, they even were given part of the family's property. This part was kept even after girl's marriage, and the *qalin* was mostly asked when a girl married to a young man from another clan. The reason was not to 'sell' a girl, or to earn money, but it was a possibility to take compensation for the part of property she had taken and not to damage the family life. In many districts of Uzbekistan after *fatikha* between boy and girl, the *qalin* was distributed between those people, who came to participate in that ceremony. Historically weddings took place within one clan. So distributing the money between the members of one clan the family did not lose anything⁹¹.

According to F. Otakhodjaev: «Paying of *qalin* contributed greatly to the family of a bride, but entailed serious consequences for the family of a bridegroom... The *qalin* belittled the merits of girls, and made them the 'objects of trade'. The parents of a girl wanted their girl to marry to a rich man... that's why many parents gave their daughters to old rich men, and destroyed their lives... The *qalin* was given to the girl's

farther, and she did not have any rights for it». There is some truth in these words. And the archival materials prove the above stated⁹².

The *qalin* had both positive and negative aspects. But we should note here that none of families became rich giving their daughter to another family. On the contrary, the family of a bride during many years got into financial difficulties after the marriage of a member of their family. And speaking about the marriage of young girls and old men, we should state that not all families gave their girls to old men. As we mentioned above, the financial position of a bridegroom was taken into account while determining the size of a *qalin*. And it is truth that the *qalin* was a barrier for young poor men to marry. In addition the number of the poor was larger. Apart from the *qalin* payment, they had also additional barriers on their way, e.g., expenses for carrying out wedding customs. And it is clear, if a girl's family did not ask for compensation, that family would have losses. Today the size of a *qalin* is so small comparatively with the expenses of a bride's family for preparing her trousseau and has a formal meaning (on a pro forma basis). This sum of money is not enough for buying necessary things for a bridegroom. So, the *qalin* custom should not be considered as abasement of human dignity of women but only as a possibility to make a small contribution to the family of a bride.

Even the Russian scholars⁹³ admitted that the large size of a *qalin* prevented divorce between two people. And very seldom the *nikokh* was abandoned after some part of *qalin* had been paid. Because if bride's side abolishes marriage, they should give back the sum of money they had received, and if the bridegroom's kinsmen rescind their decision they would not regain the money they had already paid. For this reason divorce was rare in life of the Uzbek people. But today, unfortunately the frequency of divorce increased, on account of lacking any barriers for them, writing about Uzbek weddings⁹⁴, noted that in spite of the fact that the *qalin* payment was condemned and criticized in the Soviet period, nevertheless, it was exercised. The author explained that people considered the *qalin* being the money to be spend on wedding expenses including the bride's dowry, obligatory wedding gifts for a bridegroom, and wedding gifts for relatives and guests, i.e. the entire sum of the *qalin* was spent on the newly-married couple. Though not approving the *qalin* payment, and being strict in her opinion, N.P. Lobachyova claims

that this practice put the barriers for young people both before and after the collapse of the Soviet Union⁹⁵.

During the present time the attitude of Uzbeks toward the practice to pay the *qalin* can possibly be seen in Diagrams 25, 26, 27⁹⁶. Taking on the whole, the Uzbeks treat the practice of *qalin* as of a custom, and observe it for the same reason (for the most part it is true for male persons). Many women and those men, who gave their daughters in marriage, stated that without the *qalin* it would be difficult for parents of the bride to celebrate wedding. They see in the *qalin* a material aid, which though somehow facilitates the difficulties for the expenses incurred by them to arrange a wedding. For this reason, many women, in comparison with men, do not see in the *qalin* practice the custom humiliating women. Those respondents, who expressed their negative attitude toward the practice to pay the *qalin*, appeared to be non-natives of Tashkent, and among them, the *qalin* had almost disappeared. According to the data of ethnosociological, as well as of ethnographic survey, those respondents who regard the *qalin* as displaying of "backwardness" and "retrogression" and call to struggle against it, are not numerous, in opinion of the majority of the respondents, that point of view today becomes unpopular.

In conclusion we can say that the *qalin* is considered to be a necessary contribution to the family of a girl. But it is not significant, as this family suffers difficulties. And the family that paid the *qalin* will receive it back when it will marry a daughter or a granddaughter.

In conclusion, probably, the enigmatic power of the *qalin* to survive lies in its natural necessity. Whatever various criticism and negative evaluation, this custom in a mysterious way has been still alive. All told, the following reasons justified the survival of the *qalin* could be named:

- Uzbek mentality;
- tradition;
- stereotypes, and
- economic factor.

At the same time, if compared with the past, today, the *qalin* custom has a formal and, sometimes, a symbolic meaning. The results of our ethnosociologic survey also testify to that. Having studied the survey results, we have found out that the majority of our respondents

have the opinion that the marriage will not be a 'yoke' for people only in case the unnecessary expenses are abandoned, but it is not the case that the traditions, which had been kept throughout centuries, be abolished.

Notes

1. The *qalin* is a custom to pay some compensation for a bride; also called bride price, or marriage payment, or bridewealth, the payment made by the groom or his kin to the kin of the wife in order to ratify a marriage. The practice is common in all parts of the globe in one form or another, but, as an instrument for the legitimation of a marriage, bridewealth is most highly developed in Africa.

2. Uzbekistan and the Karakalpak (Autonomous) Republic, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tadjikistan, Turkmenistan. In ancient time Central Asia had several names. Its most ancient name was Turon; on the south it bordered on Iran, Afghanistan, on the west on the near-the-Caspian-sea lands, on the north stretched to the Ural River, and in the east on China. From the 5th to the 7th centuries these lands were called Turkistan (under the power of Turk ruler), in the period between the 8th and the 18th centuries – Mavaraunnahr ('the land on that side of the Amudarya' according to the Arabs), from the 18th century to 1920 – Central Asian khanates (namely the Uzbek khanates of Khiva, Bukhara, Kokand). After these khanates were conquered by the Russian empire (1847-1876), in 1867 there was formed the Turkestan General-Governorship, and it was divided into 5 administration areas: Sirdarya, Fergana, Samarkand, Semirechie, and Zakaspie. The borders of the Emirate of Bukhara and The Khanate of Khiva were shortened and became colonial states. After 1917 October revolution in Russia, in 1920, the Khanates of Bukhara and Khiva were abolished and instead of them there were formed the Bukharan and Khivan Republics, and in Turkistan – the Turkistani ASSR. Between 1924 and 1929, the Soviet authorities accomplished national-state delimitation in Central Asia. As a result, on the territory of Turkistan, there were formed the Bukharan and Khivan Republics was Uzbekistan SSR, including the Tadjik ASSR (14 October, 1924) and the Turkmen SSR (27 October 1924) were formed. The Karakalpak Autonomic region was included in the RSFSR. First, Kyrgyzstan was proclaimed as an Autonomic region, then it was reformed as the Kirgiz ASSR (February 1926). The Karakalpak Autonomic region was included into the Kazakh ASSR. On 13 May 1925, the UzSSR and TSSR were included into the USSR. After that another changes took place: the Tadjik ASSR (1929), the Kazakh

ASSR and the Kirgiz ASSR (1936) were proclaimed Soviet republics, and the Karakalpak Autonomic region in 1932 was included in the RSFSR, in 1936 in the USSR as the Karakalpak ASSR. Since 1991 these states have got a new status – Central Asian independent states.

3. Levshin, 1832; Ibragimov, 1872; Zagryazhskij, 1876; Grodekov, 1889; Tronov, 1891; Kustanaev, 1894; Anichkov, 1895; Izrastsov, 1897; Podvarkov, 1910; Arginbaev, 1978; Arginbaev, 1974; Arginbaev, 1989; Kisljakov, 1969 and others.

4. Zagryazhskiy, 1874; Abramzon, Vol.120, 1959; Abramzon, Vol. 2, 1959; Djumagulov, 1960; Ibragimov, 1874; Jomudskaja-Burunova, 1931; Ovezberdyev, 1956; Djikiev, 1963; Vasileva, 1968; Grebenkin, 1871.

5. Grebenkin, 1871; Nalivkin, Nalivkina, 1886; *Narody Srednej Azii i Kazakhstana*, 1962; Shānijāzov, 1964; Shānijāzov, 1974; Kosven, 1960; Kisljakov, 1969; Lobachyova, 1975; Lobachyova, 1982; Jabbārov, Salimov, 1985; Ismoilov, 1992; Jabbārov, 1994 and others.

6. Only the quarter of 435 works contain the material about the *qalin* tradition.

7. Grebenkin, 1871; Nalivkin, Nalivkina, 1886; Kosven, 1960; Lobachyova, 1999, pp. 52 – 66.

8. Boriev, Shoymardonov, 1995; Arifkhanova, Zununova, 2006 and others.

9. Lushkevich, 1983, Abashin, 1999, pp. 155 – 161; Musaqulov, 1993, pp. 52 – 53.

10. Jochelson, 1928; Petric, 2000; Ruffer, 2002.

11. Carrere-D'Encausse, 1957; Benningsen, 1959; Fathi, 2004; Kamp, 2006; Kamp, 2007.

12. Musaqulov, 1993, p. 53.

13. Kosven, 1960, p. 135

14. Ibid, p. 214

15. Olderogge, 1947, pp.13-30; *Etnos v doklassovom i ranneklassovom obschestve*, 1982, pp. 19 – 20.

16. Kosven, 1960, pp. 135 – 136.

17. Ibid, p. 215 – 216.

18. Ibid, p. 216.

19. Jabbārov, 1994. p. 217; Jabbārov, 1983; Musaqulov, 1993, pp. 52 – 53; Oqmurādoʻv, 1990, p. 45; Umrzāqāva, 1967 and others.

20. Dickson, 1951, p. 147.

21. Nalivkin, Nalivkina, 1886, p. 196; Otakhudjaev, 1995, p. 39.
22. Jochelson, 1928, p. 86.
23. Otakhudjaev, 1995, p. 39.
24. Boriev, Shoymardonov, Nasriddinov, 1995, p. 87; Kosven, 1960, p. 215 and others.
25. Materials, collected during the field researchs: Tashkent city, 2002-2006; the Tashkent oblast (the Bustonlik district), 2004; Samarkand city, 2001-2002; the Andijan oblast (Andijan city, Bulokboshi and Khudjaobod districts), 2004-2006; the Fergana oblast (Kokand city), 2004; the Namangan oblast (Namangan city, the Pop oblast and Pop city), 2006; the Kashkadarya oblast (the Kitob and Shakhrisabz districts), 2004; the Sirdarya oblast (the Sardoba district), 2005; the Khorezm oblast (Urgench city, Khiva city, the Yangi ariq district, the Qushqupir district), 2005.
26. Lobachyova, 1999, pp. 59 – 60.
27. Ibid, p. 60.
28. Materials, collected during the field research: Tashkent city, 2002-2006; the Tashkent oblast (the Bustonlik district), 2004; Samarkand city, 2001-2002; the Andizhan oblast (Andizhan city, the Bulokboshi and Khudjaobod districts), 2004-2006; the Fergana oblast (Kokand city), 2004; the Namangan oblast (Namangan city, the Pop oblast and Pop city), 2006; the Kashkadarya oblast (the Kitob and Shakhrisabz districts), 2004; the Sirdarya oblast (the Sardoba district), 2005; the Khorezm oblast (Urgench city, Khiva city, the Yangi ariq district, the Qushqupir district), 2005.
29. Field research materials: Tashkent city, 2006.
30. Lobachyova, 1999, p. 58.
31. The Andizhan oblast (Andizhan city, the Bulokboshi and Khudjaobod districts), 2004-2006; the Namangan oblast (Namangan city, the Pop oblast and Pop city), 2006; the Kashkadarya oblast (the Kitob and Shakhrisabz districts), 2004; the Khorezm oblast (Urgench city, Khiva city, the Yangi ariq district, the Qushqupir district), 2005.
32. Boriev, Shoymardonov, Nasriddinov, 1995, p. 85.
33. Boriev, Shoymardonov, Nasreddinov, 1995, pp. 86 – 87; Mardānova, 1992, p.11; Makhmud Sattār, 1993.
34. Makhmud Sattār, 1993, p. 22.
35. Muminova, 1990.
36. Makhmud Sattār, 1993, p. 22.

37. Materials, collected during the field research: Tashkent city, 2002-2006; the Tashkent oblast (the Bustonlik district), 2004; Samarkand city, 2001-2002; the Andizhan oblast (Andizhan city, the Bulokboshi and Khudjaobod districts), 2004-2006; the Fergana oblast (Kokand city), 2004; the Namangan oblast (Namangan city, the Pop oblast and Pop city), 2006; the Kashkadarya oblast (the Kitob and Shakhrisabz districts), 2004; the Sirdarya oblast (the Sardoba district), 2005; the Khorezm oblast (Urgench city, Khiva city, the Yangi ariq district, the Qushqupir district), 2005.

38. Materials, collected during the field research: Tashkent city, 2002-2006; the Tashkent oblast (the Bustonlik district), 2004; Samarkand city, 2001-2002; the Andizhan oblast (Andizhan city, the Bulokboshi and Khudjaobod districts), 2004-2006; the Fergana oblast (Kokand city), 2004; the Namangan oblast (Namangan city, the Pop oblast and Pop city), 2006; the Kashkadarya oblast (the Kitob and Shakhrisabz districts), 2004; the Sirdarya oblast (the Sardoba district), 2005; the Khorezm oblast (Urgench city, Khiva city, the Yangi ariq district, the Qushqupir district), 2005.

39. At present the Fergana Valley includes the Fergana, Namangan and Andizhan oblasts.

40. Nalivkin, Nalivkina, 1886, p.207.

41. Ethnosociological research: Tashkent city, 2007. A hundred people participated in the interviewing, 42 % of them – men, 58 % – women. Age of the respondents: men – 20 – 59; women – 19 – 68. Social position of the respondents: workers (industry) – 11 %, officials – 65 %; pensioners – 3 %; other (students, housewives, handicraftsmen, tradesmen) – 21 %.

42. *Fotikha marriage* – small celebration of engagement between the girl and a young man.

43. Mardānova, 1992, p. 19.

44. Fields materials, the Kashkadarya oblast (the Kitob and Shakhrisabz districts), 2004.

45. Nalivkin, Nalivkina, 1886, p. 202

46. Ibid, p. 209.

47. Boriev, Shoymardonov, Nasriddinov, 1995, p. 89; Ismoilov, 1992, p. 105; Musaqulov, 1993, pp. 52 – 53; *Narody Srednej Azii i Kazakhstana*, 1962, p. 325; *Semeynyj byt narodov SSSR*, 1990;

- Shaniyazov, 1964, pp. 142 – 144; Lobachjova, 1999, pp. 52 – 66; Lobachjova, 1975, p. 26; Jabbārov, 1994, p. 216.
48. Lobachjova, 1999, p. 59.
 49. Nalivkin, Nalivkina, 1886, p. 209.
 50. Dickson, 1951, p. 147.
 51. Mayev, 1876, pp. 260 – 313.
 52. ‘*Toy yubārar*’ (or ‘*toy yubārish*’, ‘*tāy berish*’) – the custom to send to bride’s house some things as clothes and food products for wedding *osh* (a traditional dish), which was cooked and given to people on a wedding day by relatives of a bride.
 53. Central State Archives of the Uzbek Republic. Fund I-17, Inventory 1, file №№ 3763; 3112; 3217; 3519; 3215; 3242; 3448; 3611; 3612; 3558.
 54. Ethnosociological research: Tashkent city, 2007.
 55. Lobachyova, 1990, p. 458.
 56. Arginbaev, 1974, p. 70.
 57. Ethnosociological research: Tashkent city, 2007.
 58. Field materials, Tashkent city (the interviewing was carried out in all parts of the city), 2003 – 2005.
 59. According to the funds of the State Archives of the Republic of Uzbekistan there was determined an average cost. See: Fund I-36, Inventory 1, file №№ 2947; 1864.
 60. In 1994 the money reform was accomplished in Uzbekistan Republic, and the soum became the national currency. That is why the size of the *qalin* here is larger
 61. Usually the *qalin* was paid not in the Dollars of the United States (USD) but in soums. But some families paid it in USD too.
 62. Central State Archives of the Uzbek Republic. Fund 17, Inventory 1, file №№ 3519; 3611.
 63. Central State Archives of the Uzbek Republic. Fund 36, Inventory 1, file № 2947.
 64. Field materials, Tashkent city, 2003 – 2005.
 65. Field materials, Tashkent city, 2003 – 2005.
 66. Ethnosociological research: Tashkent city, 2007.
 67. Vamberi, 1868, p. 95 – 101 (See: Kislyakov, 1969, p. 77.).
 68. Zadykhina, 1952; Zadykhina, 1958 (See: Kislyakov, 1969, p. 79).
 69. Lobachyova, 1999.

70. *Qoy-guruch* – food products, which were sent by the bridegroom's family to his bride's house after *fatikha marriage* (as it was mentioned above). In Tashkent "*qoy guruch*" custom is called "*toy yubārar*".

71. Field materials, the Khorezm oblast (the Yangi ariq district, Khiva city, the Qushqupir district, Urgench city), 2005.

72. *Sut khaqi* – compensation for mother's breast milk. This denomination appeared during the Soviet period, when the *qalin* was prohibited, and after that kept as a separate payment.

73. Musaqulov, 1993, p. 53.

74. Uzbek people were divided into 92 tribes, today this division can be met in remote villages or mountain areas, but not in cities.

75. Musaqulov, 1993, p. 53.

76. Nalivkin, Nalivkina, 1886, p. 203.

77. Fiels research: the Andizhan oblast (Andizhan city, the Bulokboshi and Khujaobod districts), 2004 – 2006; the Fergana oblast (Kokand city), 2004; the Namangan oblast (Namangan city, the Pop oblast, Pop city), 2006.

78. Ethnosociological research: Andizhan city, 2006. A hundred people participated in the interviewing, 35 % of them – men, 65 % – women. Age of the respondents: men – 20 – 71; women – 17 – 56. Social position of the respondents: workers (industry) – 9 %, workers (agricultural sector) – 2 %; officials – 49 %; pensioners – 13 %; other (students, housewives, pupils, handicraftsmen, tradesmen) – 27 %.

79. Ethnosociological research: the Namangan oblast, Pop city, 2006. A hundred of people participated in interviewing, 43 % of them – men, 57 % – women. Age of the respondents: men – 25 – 69; women – 20 – 53. Social position of the respondents: workers (industry) – 9 %, workers (agricultural sector) – 4 %; farmer-leaseholder – 10 %, farmers – 18 %, officials – 44 %; pensioners – 5 %; other (housewives, dressmakers, intelligence, tradesmen, rais of makhallya (the administrator of the local administrative organ)) – 27 %.

80. Field materials: the Fergana oblast (Kokand city), 2004.

81. Musaqulov, 1993, p. 53.

82. Grebenkin, 1871.

83. Field materials: the Navoi oblast, 2003.

84. Okmurodov, 1990; Umurzokova, 1967; Lobachyova, 1975; Lobachyova, 1990; Kosven, 1960, p.215; *Narodi Sredney Azii i Kazakhstana*, 1962.
85. Jabbārov, 1994; Otakhodjaev, 1995; Lobachyova, 1999, p. 52 – 66.
86. Otakhodjaev, 1995.
87. Lobachyova, 1990; Kamp, 2006.
88. *Qizil toy, komsomol toy* – new forms of wedding, which ousted the old tradition.
89. Djabbarov, Salimov, 1985, pp. 9, 20.
90. Shānijāzov, 1974.
91. Musaqulov, 1993, p. 53.
92. Central State Archives of the Uzbek Republic. Fund 17, Inventory 1, file №№ 3763; 3112; 3217; 3519; 3215; 3242; 3448; 3611; 3612; 3558; 2947.
93. Nalivkin, Nalivkina, 1886; Kislyakov, 1969.
94. Lobachyova, 1990.
95. Lobachyova, 1999, pp. 58 – 60.
96. Ethnosociological research: Tashkent city, 2007.

Bibliography

- Abashin S.N. «Kalim I makhr v Srednej Azii. O «granitsah» v sotsial'nykh otnosheniyakh». *Chelovek i pravo. (Zvenigorod, May, 22-29, 1999)*, Moskva, 1999, pp.155 – 161.
- Abramzon S.M. «Kirgizskoe naselenie Sin'tsjan-Uygurskoj avtonomnoj oblasti Kitajskoj narodnoj respubliki». *Kirgizskaja arkhelogo-etnograficheskaja ekspeditsija. Vol. 2*, Moskva, 1959.
- Abramzon S.M. «Svadebnye obychai kirgizov Pamira». *Trudy akademii nauk Tadjikskoj SSR. Vol.120*, 1959.
- Anichkov I.V. «K voprosu o kalime». *Srednjaja Asia*. Tashkent, 1895.
- Arginbaev H.A. «O nekotoryh perezhitochnykh formakh braka u kazakhov». *Semja i semejnye obrjady u narodov Srednej Azii i Kazakhstana*. Snasarev G.P. (ed.). Moskva, 1978, pp. 94 – 105.
- Arginbaev H.A. «Svad'ba i svadebnye obrjady kazakhov v proshlom i nastojaschem». *Sovetskaja etnografija. №6*, 1974, pp. 69 – 77.
- Arginbaev H.A. «Traditsionnye formy brakov u kazakhov». *Etnograficheskaja istorija i traditsionnaja kultura narodov Srednej Azii i Kazakhstana*. Nukus, 1989, pp. 244 – 259.
- Arifkhanova Z.H., Zununova G.Sh. *Obrjadovo-ritualnaja zhizn uzbekov Tashkenta v uslovijakh nezavisimosti*. Tashkent, 2006.
- Benningsen A. «La famille musulmane en Union sovietique». *Cahiers du monde russe et sovietique. №1*, 1959, pp. 83 – 108.
- Boriev O., Shāymardānov I., Nasreddinov Q. *Ozbek āilasi tarikhidan*. Tāshkent, 1995.
- Carrere – D'Encausse H. «La femme musulmane en URSS». *Esprit. 25, 7 – 8*, 1957, pp. 46 – 65.
- Dickson H.R.P. *The Arab of the desert*. London, 1951.
- Djabbarov I.M., Salimov T.U. *Sovremennye etnicheskie protsessy v Uzbekistane*. Tashkent, 1985.
- Djikiev A. «Svadebnye obrjady u Turkmen-salarov v kontse 19 – nachale 20 vv.». *Trudy akademii nauk Turkmenskoj SSR. Vol. 7, serija etnografija*, Ashgabad, 1963.

- Djumagulov A. *Semja i brak u kirgizov Chuyskoj doliny*. Frunze, 1960.
- *Etnos v doklassovom i ranneklassovom obshestve*. Moskva, 1982.
- Fathi H. *Femmes d'authorite' dans l'Asia Centrale contemporaine. Quete des ancetres et recompositions identitaires dans l'Islam postsovietique*. Paris, 2004.
- Grebenkin A.D. «Tadjiki». *Turkestanskije vedomosti*, № 20, 21, 1871.
- Grebenkin A.D. «Uzbeki». *Turkestanskije vedomosti*. № 29, 30, 1871.
- Grodekov N.I. *Kirgizy i karakirgizy Syrdarinskoj oblasti*. Vol. 1, Tashkent, 1889.
- Ibragimov I. «Etnograficheskie ocherki kirgizskogo naroda». *Russkij Turkestan*. Vyp. 1, Moskva, 1872.
- Ibragimov I. «Nekotorye zametki o khivinskih turkmenah i kirgizah». *Voennyj sbornik*. Saint-Peterburg, №9, 1874.
- Ismoilov Kh. *Ozbek toylari*. Tashkent, 1992.
- Izrastsov N. «Obychnoe pravo («adat») kirgizov Semirechenskoj oblasti». *Etnograficheskoe obozrenie*. Tashkent, 1897, №3.
- Jabbārov I.M. *Ozbek khalqi etnografiyasi*. Tāshkent, 1994.
- Jabbārov I.M. *Turmush tarzi, urf-ādat va ādāb*. Tāshkent, 1983.
- Jochelson W. *Peoples of Asiatic Russia*. The American Museum of Natural History, 1928.
- Jomudskaja-Burunova D.G. *Zhenshina v staroj Turkmenii*. Moskva-Tashkent, 1931.
- Kamp M. *The new woman in Uzbekistan. Islam, Modernity, and Unveiling under Communism*. Seattle & London: University of Washington Press, 2006.
- Kamp M. *The wedding Feast: Living the new Uzbek life in the 1930s. Everyday life in Central Asia. Past and present* / Edited by J. Sabadeo, R. Zanca. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2007, pp. 103 – 114.
- Kisljakov N.A. *Ocherki po istorii sem'i i braka u narodov Srednej Azii i Kazakhstana*. Leningrad, 1969.
- Kosven M.O. *Ibtidāiy madaniyat tarixidan ocherklar*. Tāshkent, 1960.

- Kustanaev H. *Etnograficheskie ocherki kirgiz Perovskogo i Kazalinskogo uezdov*. Tashkent, 1894.
- Levshin A.I. *Opisanie kirgiz-kazachih ili kirgiz-kaysatskih ord i stepej*. Part 3, Saint-Petersburg, 1832.
- Lobachjova N.P. «Brak». *Semejnyj byt narodov SSSR*. T.A.Zhdanko (ed.). Moskva, 1990.
- Lobachjova N.P. «Nekotorye cherty semi horezmskikh uzbekov v seredine 20 v.». *Etnograficheskoe obozrenie*. № 3, 1999, pp. 52 – 66.
- Lobachjova N.P. *Formirovanie novoj obrjadnosti uzbekov*. Moskva, 1975.
- Lushkevich F.D. O znachenii termina «kalim» u narodov Sredney Azii // *Kratkoe sodержanie dokladov sredne-aziatsko-kavkazskih chteniy. Voprosi etnosotsial'noy i kul'turnoy istorii Sredney Azii I Kavkaza*. Leningrad, 1983, pp. 14 – 15.
- Lushkevich F.D. Traditsii mezhsemeynih svyazey uzbeksko-tadjikskogo naseleniya Sredney Azii (k probleme bitovaniya «kalima» i drugih patriarhal'nih obichaev) // *Sovetskaya Etnografiya*. 1989, № 4, pp. 58 – 68.;
- Mayev P. *Aziatskiy Tashkent / Materiali dlya statistiki Turkestanskogo kraja*. Yezhegodnik. Vol. IV. Saint-Petersburg, 1876, pp. 260 – 313.
- Makhmud Sattār. *Ozbek udumlari*. Tāshkent, 1993.
- Mardānova G. *Nur tola uy*. Tāshkent, 1992.
- Muminova Z. Jizzah bagridan kelur navālar... *Sa 'ādat*. № 9, 1990.
- Musaqulov A. «Qalin». *Mulāqāt*. № 11–12, 1993, pp. 52 – 53.
- Nalivkin V.P., Nalivkina M.V. *Ocherk byta zhenshiny osedlogo tuzemnogo naseleniya Fergany*. Kazan, 1886.
- *Narody Srednej Azii i Kazakhstana*. Moskva, 1962.
- Olderogge D.A. «Iz istorii sem'i i braka (sistema lobola i razlichnih formy kuzennogo braka v Yuzhnoj Afrike)». *Sovetskaja ethnografija*. № 1, 1947, pp. 13 – 30.
- Oqmurādoʻv T. *Qayta qurish sharāitida mehnat, turmush va mafkuraviy tarbiya*. Tāshkent, 1990.
- Otakhudjaev F.M. *Nikākh va uning khuquqiy tartibga sālinishi*. Tashkent, 1995.

• Ovezberdyev K. «Materialy po etnografii Turkmen-sarikov Pendinskogo oazisa». *Trudy akademii nauk Turkmenskoy SSR*. Vol. 6, Ashgabad, 1962.

• Ovezberdyev K. «Semejnye otnoshenija u Turkmen Mervskogo oazisa v kontse 19 – nachale 20 vv.». *Issledovanija po etnografii turkmen*. Ashgabad, 1956.

• Petric B.-M. *La redi'finition du pouvoir dans une socie'te' post – sovie'tique: L'Ozbekistan*. Territories-don-Re'saux EHESS. The'se de doctoral en ethnologic et ew anthropologue sociale. Paris, 2000.

• Podvarkov A. «Brak i razvod u Kirgiz». *Srednjaja Asia*. № 2, Tashkent, 1910.

• Ruffer A. *To'y, gap, ziyafat et bayram, espaces de construction des identities et des solidarite's en Ouzbekistan*. EHESS, Ecole doctorale Asie mineure et interieure. December, Paris, 2002.

• *Semeynyj byt narodov SSSR*. T.A.Zhdanko (ed.). Moskva, 1990.

• Shanijazov K. *K etnicheskoy istorii uzbekskogo naroda*. Tashkent, 1974.

• Shanijazov K. *Uzbeki-karluki*. Tashkent, 1964.

• Tronov V.D. «Obychai i obychnoe pravo Kirgiz». *Zapiski russkogo geograficheskogo obshestva*. Vol. 17, Vyp. 2, Saint Petersburg, 1891.

• Umrzāqāva O. *Sotsialistik turmush va halq an'analari*. Tāshkent, 1967.

• Vamberi A. *Oчерк Средней Азии*. Moskva, 1868.

• Vasileva G.P. «O roli etnicheskikh komponentov v slozhenii svadebnoj obrjadnosti Turkmen». *Istorija arkheologii i etnografii Srednej Azii*. Moskva, 1968, pp. 324 – 333.

• Zadykhina K.L. «Kultura i byt uzbekov Kipchakskogo rajona Karakalpaskoj ASSR». *Trudy khorezmskoj arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii*. vol. 2, Moskva, 1958.

• Zadykhina K.L. «Uzbeki delty Amudari». *Trudy khorezmskoj arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii*. Vol. 1, Moskva, 1952.

• Zagrijazhskij G. «Juridicheskie obychai Kirgiz i o narodnom sude u kochevogo naselenija Turkestanskogo kraja po obychnomu pravu». *Materialy po statistike Turkestanskogo kraja*. Vyp. 4, Saint Petersburg, 1876.

• Zagrijazhskiy G. «Karakirgizy». *Turkestańskie vedomosti*. №41, 1874.

Archival materials

• Central State Archives of the Republic of Uzbekistan. See: Fund I-36, Inventory 1, file №№ 2947; 1864.

• Central State Archives of the Republic of Uzbekistan. Fund 17, Inventory 1, file №№ 3519; 3611.

• Central State Archives of the Republic of Uzbekistan. Fund 17, Inventory 1, file №№ 3763; 3112; 3217; 3519; 3215; 3242; 3448; 3611; 3612; 3558; 2947.

• Central State Archives of the Republic of Uzbekistan. Fund 36, Inventory 1, file № 2947.

• Central State Archives of the Republic of Uzbekistan. Fund I-17, Inventory 1, file №№ 3763; 3112; 3217; 3519; 3215; 3242; 3448; 3611; 3612; 3558.

DIAGRAMS

Ethnosociological research: Tashkent city

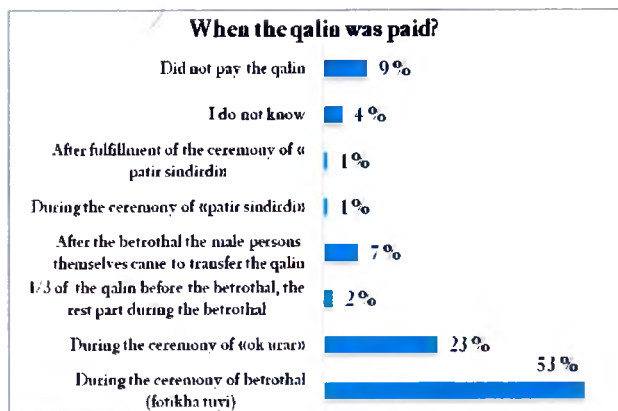

Diagram 1

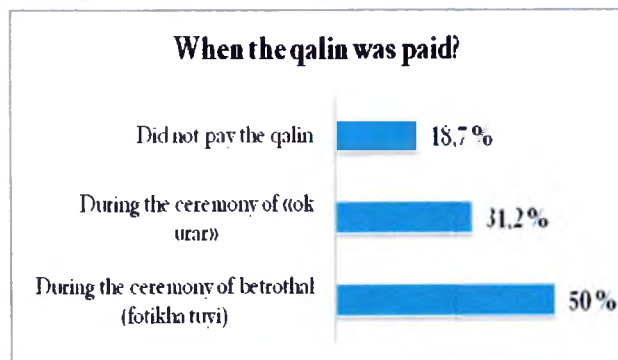

Diagram 2
(Men)

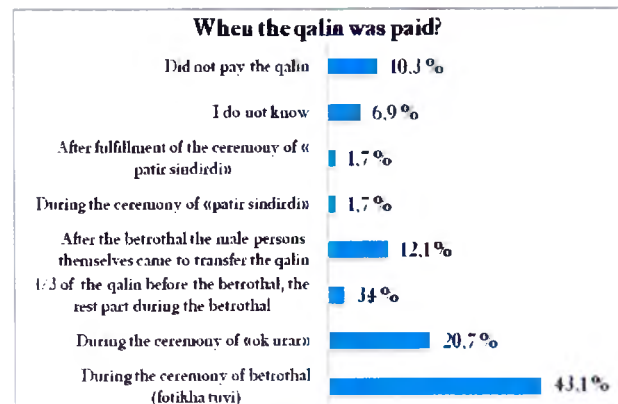
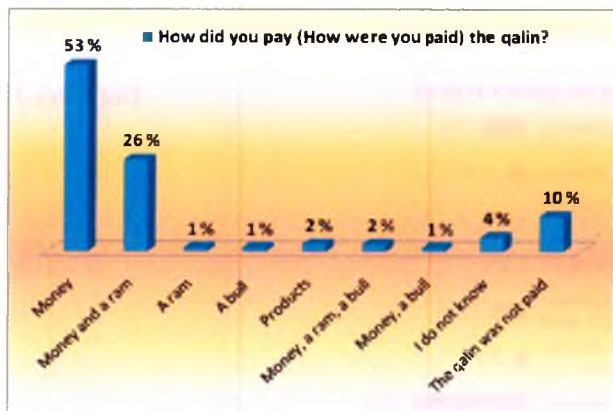
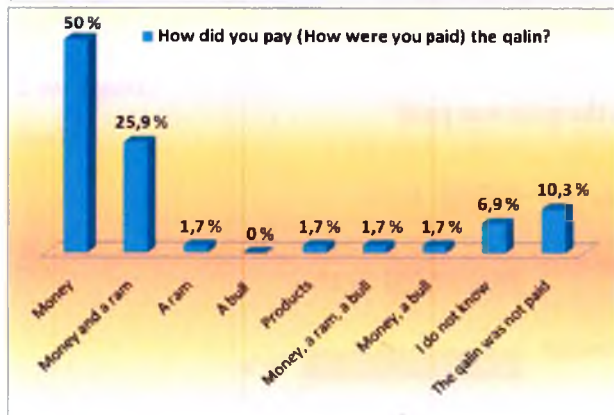

Diagram 3
(Women)

Diagram 4

*Diagram 5
(Men)*

*Diagram 6
(Women)*

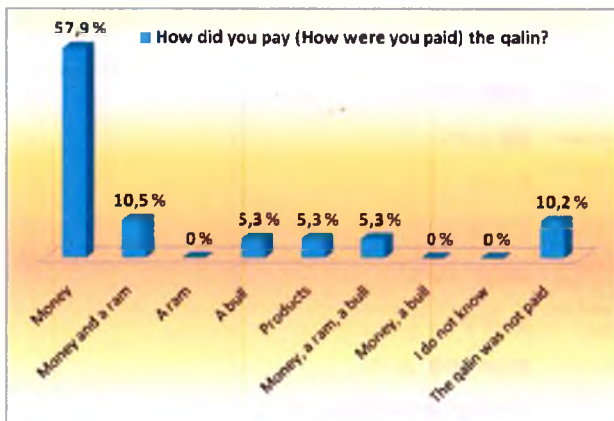

Diagram 7

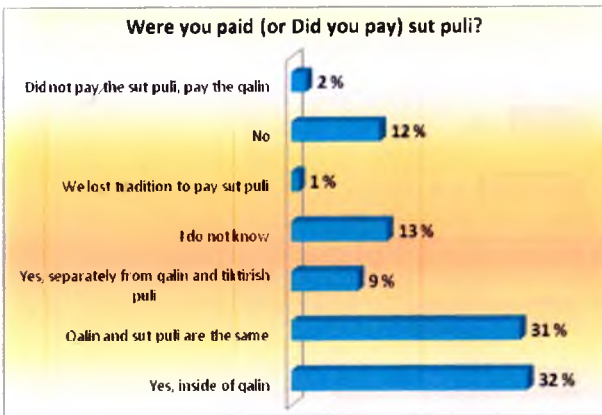

Diagram 8
(Men)

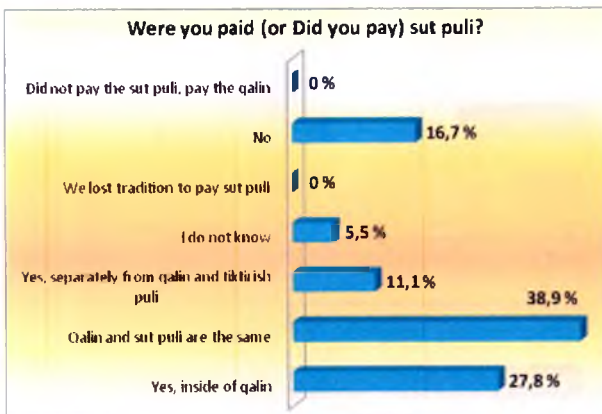

Diagram 9
(Women)

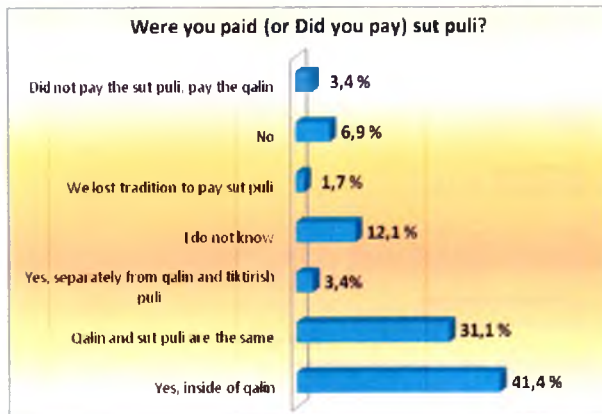
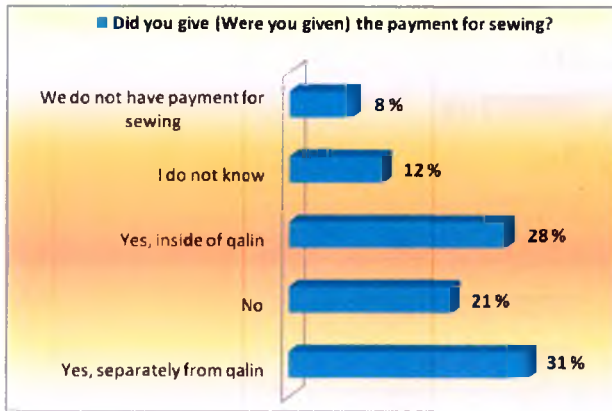
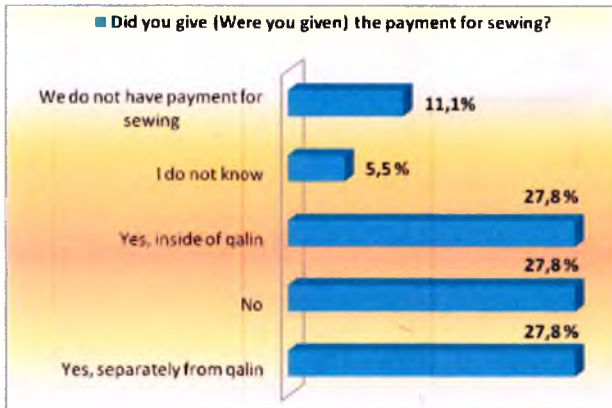

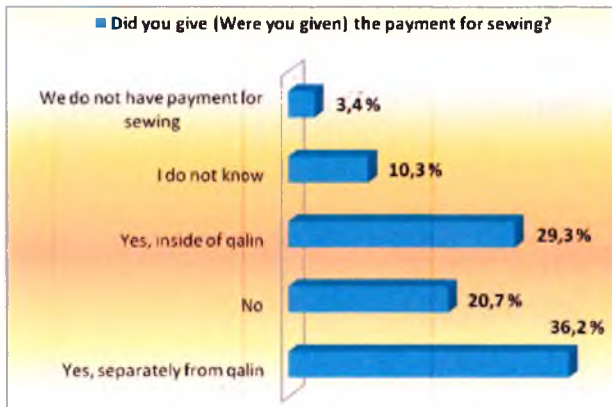
Diagram 10

*Diagram 8
(Men)*

*Diagram 12
(Women)*

Ethnosociological research: Andizhan city

Diagram 13

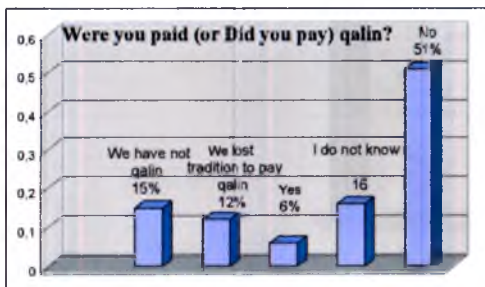

Diagram 14 (Men)

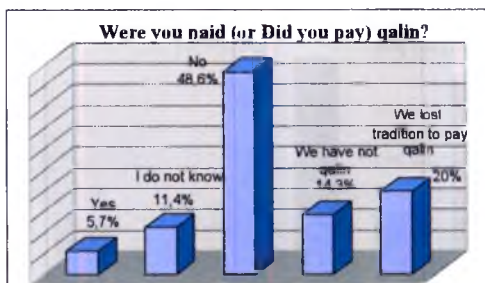

Diagram 15 (Women)

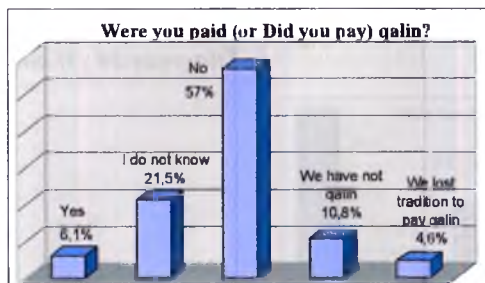

Diagram 16

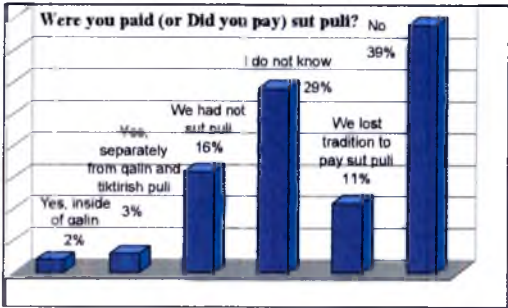

Diagram 17 (Men)

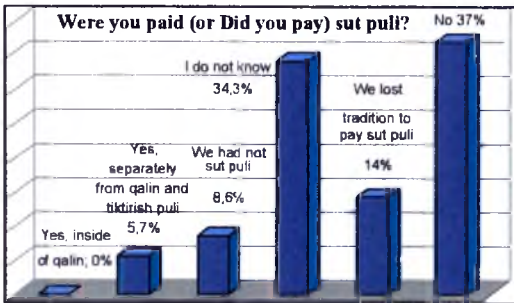

Diagram 18 (Women)

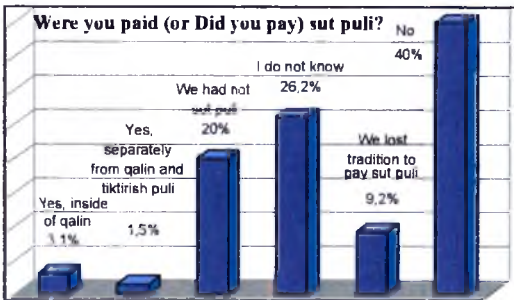

Diagram 19

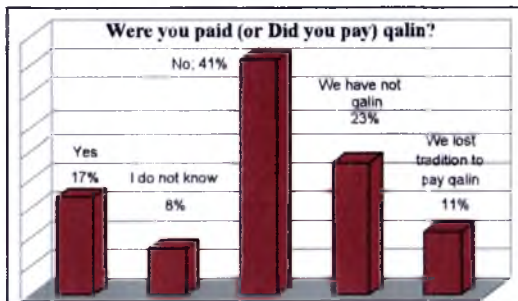

Diagram 20 (Men)

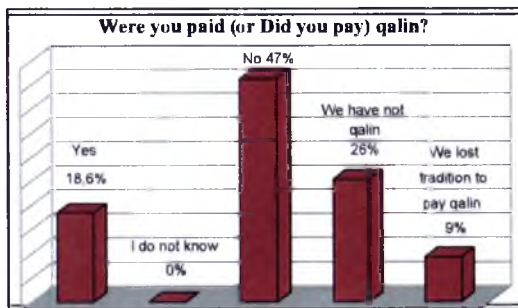
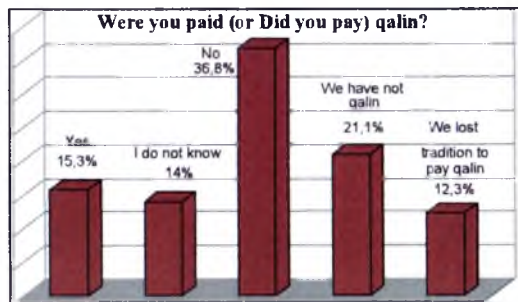

Diagram 21 (Women)

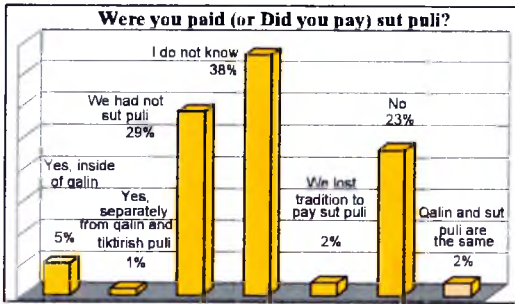

Diagram 23 (Men)

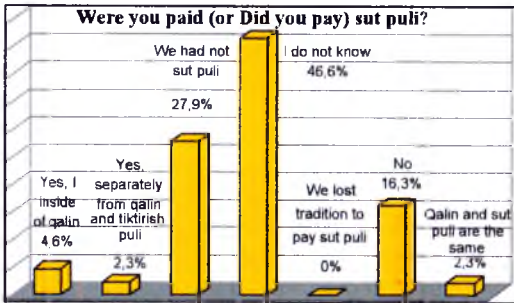
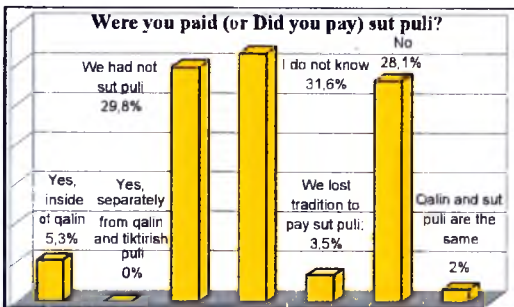

Diagram 24 (Women)

Ethnosociological research: Tashkent city

Diagram 25

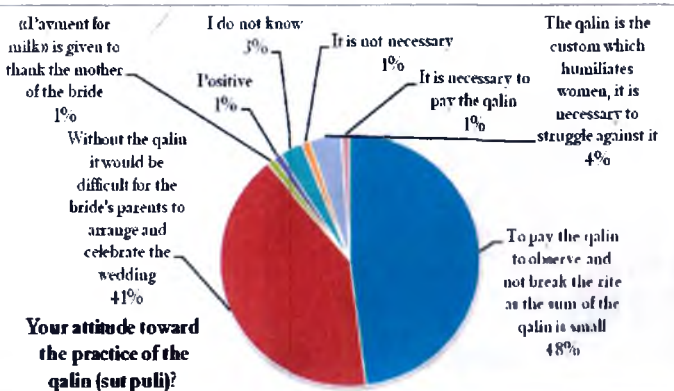

Diagram 26

(Men)

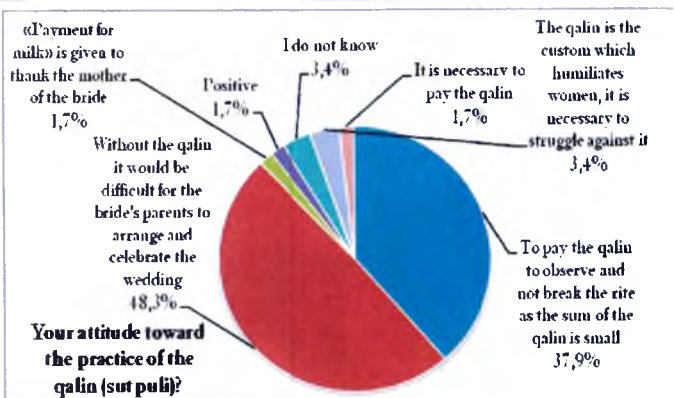
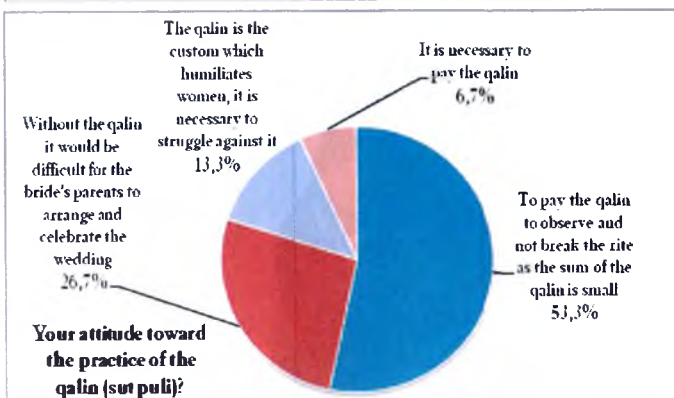

Diagram 27

(Women)

*Фотиҳа тўйи
Тошкентда*

*Fotikha marriage
in Taskent*

*... Андижон
вилоятида*

... in Andizhan

Зиёдаҳон Расулова

ЎЗБЕКЛАРНИНГ НИКОҲ ТҶИЙГАЧА БЎЛГАН

МАРОСИМЛАРИ

(ҚАЛИН БЕРИШ ОДАТИ МИСОЛИДА)

Тошкент – «Fan va texnologiya»

Мухаррир: М. Ҳайитова

Техник муҳаррир: А. Мойденов

Мусахҳиҳ: Г. Каримова

Босишга рухсат этилди: 29.09.2008.

Бичими 84x60 ¹/₁₆ «Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.

Шартли босма табоғи 5,0. Наприйет босма табоғи 4,5

Адади 500. Буюртма 07.

МСҲЈ «FAN VA TA'LIM POLIGRAF» босмаҳонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, М.Таробий кўчаси. 31 уй.

ISBN 978-9943-10-246-1

9 789943 102460